

Det svenska civilsamhället

— en introduktion

Johan von Essen (red) ▶ Susanne Wallman Lundåsen ▶ Lars Svedberg ▶ Lars Trägårdh

Det svenska civilsamhället

– en introduktion

**Johan von Essen (red),
Susanne Wallman Lundåsen,
Lars Svedberg,
Lars Trägårdh**

2019, andra uppdaterade upplagan

ISBN 978-91-87003-31-8

© Johan von Essen, Susanne Wallman Lundåsen,

Lars Svedberg och Lars Trägårdh

Layout och sättning: Daniel Åberg/Åbergs stilus et forma

Boken är framtagen av Idealistas förlag på uppdrag av Ideell Arena
(www.ideellarena.se) i samarbete med Forum – idéburna organisationer
med social inriktning (www.socialforum.se).

Läs mer om oss på www.idealistas.se

Innehåll

Förord till andra upplagan	7
Inledning	
JOHAN VON ESSEN	11
Från folkrörelser till civilsamhälle: Staten och samhället i det moderna Sverige	
LARS TRÄGÅRDH	23
Organisationer och engagemang i det svenska civilsamhället	
JOHAN VON ESSEN OCH LARS SVEDBERG	43
Det civila samhället och staten – inflytande och påverkan	
SUSANNE WALLMAN LUNDÅSEN	85
Avslutning	
JOHAN VON ESSEN	101
Författarna	113
Noter	117
Litteratur	123

Förord till andra upplagan

2010 fick Enheten för forskning om det civila samhället vid Ersta Sköndal högskola i uppdrag av Forum för Frivilligt Socialt Arbete (nu Forum Idéburna organisationer med social inriktning) att skriva en översikt över det svenska civilsamhället. Syftet var att ge en introduktion till det svenska civilsamhället för nyfikna läsare. Översikten gavs ut som en liten behändig bok och fick titeln Det svenska civilsamhället – en introduktion, men som kom att kallas ”den orange boken” eftersom omslaget var lysande orange. Den tänkta läsekretsen var personer i civilsamhällets organisationer och kanske en och annan student. Men inte kunde vi ana att denna tämligen anspråkslösa bok skulle användas av så många, både inom civilsamhället och universitet- och högskoleutbildningar. Med tiden blev det svårt att få tag i ett exemplar av den ”orange boken”.

2018 frågade därför Ideell Arena om det var möjligt att ge ut en nyutgåva av Det svenska civilsamhället – en introduktion. För oss som verkar på högskolan var det en välkommen fråga eftersom studenter vid högskolans forskarutbildning och masterprogram inte har kunnat få tag i boken. Det fanns dock ett problem, vi befann oss mitt uppe i arbetet

med den befolkningsundersökning om medborgerligt engagemang i det svenska samhället som skall göras vårterminen 2019. Det innebar att en nyutgåva omedelbart skulle bli inaktuell eftersom vi kommer ha tillgång till nya data om medborgerligt engagemang. För att få ut nya exemplar till alla som har efterfrågat boken utan att ge ut en nyutgåva som snabbt skulle bli inaktuell beslöt vi som skrivit boken och Ideell Arena och Forum att ge ut ett nytryck under 2019 och sedan komma med en reviderad nyutgåva under 2020. Det är alltså i väntan på en reviderad nyutgåva som Det svenska civilsamhället – en introduktion nu kommer i nytryck. I den reviderade versionen kommer författarna få möjlighet att skriva om sina kapitel. Det kapitel som handlar om organisationer och engagemang kommer att delas upp på två. Ett kapitel som baseras på 2019 års befolkningsstudie och ett annat kapitel som baseras på den senaste Johns Hopkins studien om organisationer i det svenska civilsamhället som gjorts vid Handelshögskolan i Stockholm. Den reviderade versionen som kommer 2020 blir alltså mer omfattande.

Texten i detta nytryck är den samma som publicerades 2010. Texten har dock granskats av Therese Ydremark som är doktorand i forskarutbildningsämnet Social välfärd med inriktning mot civilsamhället vid Ersta Sköndal Bräcke högskola. I och med granskningen har tidsbundna uttryck eller referenser tagits bort och vissa hänvisningar gjorts aktuella för att texten inte skall uppfattas som onödigt daterad.

Vi som skrivit boken hoppas tillsammans med Ideell Arena och Forum att denna översikt över det svenska civilsamhället skall komma till nytta och att den kan fortsätta att vara en inkörsport för den nyfikne och ett sätt att fördjupa sig för den som söker kunskap om en del av det svenska samhället som angår de allra flesta av oss.

Stockholm juni 2019

JOHAN VON ESSEN

Inledning

JOHAN VON ESSEN

Under en debatt om civilsamhällets roll för demokratin och välfärden drabbades en av de deltagande kommunpolitikerna av en plötslig insikt och utbrast: ”Har ni tänkt på att de flesta av oss här inne faktiskt har en bakgrund i civilsamhället?” Det låter som en skröna, men scenen är inte uppdikad och med säkerhet inte unik.

För snart tjugo år sedan dök civilsamhället upp i den svenska samhällsdebatten som ett nytt begrepp i artiklar, böcker och samtal. Men även om civilsamhället var ett nytt och främmande ord i 1990-talets Sverige avsåg det bland annat något mycket välbekant, nämligen folkrörelserna och föreningslivet. Lars Trägårdh visar i det inledande kapitlet, *Från folkrörelser till civilsamhälle*, att diskussionen som följde på civilsamhällets uppdykande i den svenska samhällsdebatten utmärktes av oenighet och förvirring. Var det bara fråga om nytt vin i gamla läglar, ett nytt ord för ett välkänt fenomen, eller innebar civilsamhällesbegreppet något mer och annat än folkrörelserna? Vissa välkomnade det nya begreppet. Andra varnade för det och menade att det var främmande och oklart. Dessutom var civilsamhällesbegreppet mångtydigt vilket

visade sig i att det välkomnades av både den politiska högern och vänstern. En sak var dock säker: civilsamhällesbegreppets inträde i Sverige ökade vitaliteten i den politiska och akademiska debatten och ställde nya frågor om samhället och medborgarskapets villkor.

Civilsamhället är ett begrepp som förekommer i det akademiska samtalet, men det är också ett politiskt begrepp. Det blev uppenbart i det engagemang som samhällsdebattörer, politiker och akademiker gav uttryck för under det tidiga 1990-talets diskussioner.¹ I takt med att folkrörelserna och föreningslivet alltmer blivit en självklar del av det svenska samhället har dess politiska framtoning bleknat. De har uppfattats som alltför lierade med den institutionaliserade politiken för att föra folkets talan eller som en avpolitiserad arena för människors fritidsintressen. Detta vardagliggörande av något som började som en politisk och social kraft kan beskrivas som ett slags trivialisering. När så det gamla vanliga föreningssverige i och med civilsamhället fick ett nytt namn, kom begreppet att bära både förhoppningar och farhågor om ett nytt samhälle och fick därför ett politiskt innehåll.

Det ligger nära till hands att tro att civilsamhället är något annat än de organisationer som de flesta människor i det svenska samhället och inte minst kommunpolitiker varit aktiva i. En kommunpolitikers plötsliga insikt om att civilsamhället också inbegriper det självklara är inte bara dråplig, den visar också på den glömska som vardagligheten lätt leder till. När nya begrepp och modeller används för det välkända, får de oss gärna att tro att vi ser något nytt. Och det kan leda till att vi fyller begrepp som civilsamhället med mer eller mindre underbyggda påståenden för att det skall passa med våra politiska ambitioner.

Debatterna under 1990-talet stillnade så småningom och andra frågor kom i förgrunden. Men den svenska civilsamhällesforskningen fortsatte oförtrutet sitt arbete. Inte minst ägnade sig forskarna åt att kartlägga organisationer och människors engagemang inom civilsam-

hället. Att civilsamhället förlorade sin betydelse i det politiska samtalet och etablerades som vetenskapligt objekt var två parallella processer. Många forskare var dessutom noga med att distansera sig från den politiska debatten och civilsamhällesbegreppets normativa laddning.

På senare tid har dock civilsamhället åter uppmärksammats inom det politiska samtalet. År 2008 träffades en överenskommelse mellan regeringen, idéburna organisationer inom det sociala området och Sveriges Kommuner och Landsting för att åstadkomma gemensamma principer för samverkan. Under 2009 arbetade en statlig utredning med förutsättningarna för avdragsrätt för gåvor till ideella föreningar i Sverige. Samma år lanserade regeringen en politik för det civila samhället. Om det tidiga 1990-talets politiska diskussion var präglad av motsättningar, tycks civilsamhällesbegreppet under senare år snarare ha blivit ett vetenskapligt objekt som förekommer i samtal som kretsar kring praktiska lösningar, samförstånd och samarbete. I dessa samtal utpekas en del av civilsamhällets organisationer eftersom de antas kunna bidra till välfärden. Det finns företag som samarbetar med civilsamhällets organisationer för att skapa etiskt hållbara varumärken. Något tycks ha förändrats under dessa tjugo år. Frågan är om civilsamhällesbegreppet har tappat sin politiska kraft.

Vi skall beskriva det svenska civilsamhället, men vi vill också påminna om den politiska betydelse begreppet hade när de dök upp i den svenska debatten. Vår avsikt är emellertid inte att argumentera för eller mot någon särskild politisk position. Syftet är att med hjälp av några av de resultat, som den svenska civilsamhällesforskningen genererat sedan 1990-talets början, försöka beskriva det svenska civilsamhället i några perspektiv.

Det är naturligt att civilsamhällesbegreppet tar plats i den politiska diskussionen eftersom det är ett politiskt begrepp. Men det medför också att det gärna används som politiskt slagträ och ges det inne-

håll och de innebörder som bäst passar den egna politiska agendan. Med denna översikt vill vi göra det svårare att använda begreppet för egna syften eftersom fakta har en tendens att vara för mångtydiga och motsträviga för att riktigt passa in i ett partiprogram. Därför försöker Johan von Essen och Lars Svedberg i sitt kapitel, *Det samtida svenska civilsamhället*, visa på civilsamhällets mångtydighet i dess myller av organisationer och processer.

Som en introduktion till en angelägen samhällssfär hoppas vi dessutom att våra kapitel kan göra civilsamhället och dess betydelse för det vidare svenska samhället mer känt. Eftersom de olika kapitlen syftar till att ge övergripande beskrivningar, vägleds de inte av gemensamma frågor eller ett gemensamt perspektiv. Snarare har vi eftersträvat att orientera läsaren i bredare mening i några perspektiv som vi menar är väsentliga.

Denna skrift har sin upprinnelse i att FORUM Idéburna organisationer med social inriktning (dåvarande Forum för Frivilligt Socialt Arbete) bad Avdelningen för forskning om det civila samhället vid Ersta Sköndal Bräcke högskola att skriva en översikt över det svenska civilsamhället. Forum är en paraplyorganisation för socialt inriktade organisationer inom det svenska civilsamhället och har sin politiska agenda.

Våra bidrag vilar på den forskning vi och våra kolleger inom den svenska civilsamhällesforskningen bedrivit. Syftet har varit att ge en allmän orientering om det svenska civilsamhället för den nyfikne men också att presentera fakta för dem som vill använda det för sina syften. En förhoppning är också att göra den svenska civilsamhällesforskningen mer synlig. Därför har vi bemödat oss om att inte bara använda oss av vår egen forskning utan också av andra forskares arbeten som varit viktiga för att ge kunskap om det svenska civilsamhället.

Civilsamhället, ett mångtydigt och normativt begrepp

Vad skall man använda för ord – ideell sektor, civilsamhälle, tredje sektorn, social ekonomi, folkrörelser eller föreningslivet? När man diskuterar den del av samhället som vi här ägnar oss åt, blir det uppenbart att kärt barn har många namn. Av alla dessa ord har vi valt att använda *civilsamhället* eller *det civila samhället* eftersom vi vill understryka dess politiska betydelse. Samtidigt är alla dessa ord mångtydiga och det är oklart vad begreppen egentligen avser. Det finns ingen enighet inom de politiska och akademiska samtalen om vilka delar av samhället som civilsamhällesbegreppet inbegriper. Snarare rör vi oss med ett antal traditioner som avgränsar civilsamhället från det vidare samhället på olika sätt. Dessutom tenderar civilsamhällesbegreppet ges en normativ innebörd, det uppfattas gärna vara moraliskt gott. Att civilsamhällesbegreppet är mångtydigt och normativt innebär att samtalen och forskningen om civilsamhället bedrivs under villkor som kan vara svåra att förena med vetenskapens ideal om entydighet och värdenneutralitet. Dessa problem borde avskräcka från att använda civilsamhällesbegreppet för att säga något väsentligt om samhället och människan. Som om detta inte är nog är det, som sagt, dessutom oklart om det bidrar med något nytt förutom begreppslig oreda.

Den sistnämnda frågan kan man förhålla sig till på flera sätt. De som menar att civilsamhället inte bidrar med något nytt avfärdar gärna begreppet eftersom de anser att folkrörelser och föreningsliv räcker för att beskriva det svenska samhället. Av dem som däremot uppfattar att det är nytt menar vissa att det bär med sig ett politiskt bagage som är främmande för det svenska samhället, medan andra menar att civilsamhällesbegreppet lösgör denna samhällssfär från folkrörelserna och deras politiska projekt och vidgar samtalet till att även innefatta annat. Vår hållning är att civilsamhällesbegreppet säger något nytt samtidigt

som det innebär kontinuitet. Begreppet inbegriper bland annat folk-rörelserna men sätter in dem i ett nytt teoretiskt ramverk som till exempel inkluderar organisationer och rörelser som kan tyckas vara svåra att förena med demokratiska ideal och humanitära värderingar.

Eftersom civilsamhällesbegreppet inte tar sin utgångspunkt i en viss historisk händelse, inbegriper det förutom folk-rörelserna många fler organisationer och rörelser än de som uppstod vid det förra sekelskiftet och som bidrog till att forma det moderna Sverige. Civilsamhället inbegriper i stället en viss typ av organisationer och handlingar, och det är inte lika givet på förhand vilka dessa är och vilka ideologier civilsamhället rymmer. Det är inte ens givet att allt i civilsamhället är gott eller moraliskt acceptabelt. Eftersom civilsamhällesbegreppet kommer att inbegripa många organisationer och ideologier – oavsett om de är fränstötande, religiösa, triviala, humanitära, våldsamma eller obegrip-liga – blir civilsamhället en mångtydig samhällssfär som präglas av en normativ pluralism. Och det för oss tillbaka till civilsamhällesbegreppets mångtydighet och normativitet.

Civilsamhällesbegreppets mångtydighet och normativa laddning hänger ihop. Sett i ett idéhistoriskt perspektiv är det uppenbart att civilsamhället är den samhällssfär som samhällsfilosofer hoppas skall kunna bidra med det de saknar i det vidare samhället, oavsett om det gäller frihet, delaktighet, ordning eller medborgerlighet. Filosofen Charles Taylor visar exempelvis att upplysningsfilosoferna Locke och Montesquieu beskriver civilsamhället på olika sätt eftersom England respektive Frankrike utgjorde olika politiska realiteter.² Båda såg civilsamhället som lösningen på de problem som präglade deras respektive samhällen. Men eftersom dessa problem var tämligen olikartade, kom de också att beskriva civilsamhället på olika sätt.

När civilsamhället rymmer drömmen om det goda samhället, blir civilsamhällesbegreppet normativt och gott i sig. Och eftersom samhällen

dras med olika problem, kommer civilsamhället att utformas på olika sätt och civilsamhällesbegreppet blir mångtydigt. Så var det också när civilsamhällesbegreppet dök upp i Sverige under det tidiga 1990-talet. Personer inom den politiska högern, som ansåg att staten var alltför expansiv och att politiken inkräktade på det privata, menade att civilsamhället inbegrep människors varma organiska gemenskaper som familj, grannskap och vänner.³ Andra, inom den politiska vänstern, som var mer oroade över människors underordning, menade att civilsamhällets folkliga organisationer gjorde det möjligt för människor att gå samman och påverka politiska beslut.⁴ Några av de forskare som ägnat sig åt civilsamhället har menat att det just är civilsamhällets mångtydighet som gör att det kan bidra som ett slags frizon där människor kan pröva och kommunicera sina värderingar och ideologier.⁵ Även aktörerna inom civilsamhället låter sina förhoppningar forma hur de uppfattar civilsamhället. FORUM Idéburna organisationer med social inriktning har till exempel beskrivit civilsamhället som en från staten oberoende arena, mellan den parlamentariska och utomparlamentariska demokratin. Med avseende på det sociala området kan där samtal föras om vilken roll volontärer och ideella organisationer kan spela för välfärden.⁶ Olika aktörer fäster olika förhoppningar vid civilsamhället och kommer att betona dess innebörder på olika sätt.

Det är självklart problematiskt om begreppet blir så mångtydigt och normativt laddat att människor får svårt att tala med varandra eftersom de varken kan eller vill förstå varandra. För forskningen är det dessutom inte meningsfullt att studera civilsamhället om utgångspunkten är att det är gott. Om de organisationer och handlingar vi finner i civilsamhället är goda eller inte måste vara en öppen empirisk fråga för att det skall vara meningsfullt att studera dem. Därför har det varit viktigt för forskningen att hävda att den inte uppfattar att civilsamhället är gott i sig. Samtidigt kan civilsamhällesbegreppets mångtydighet och

normativitet utgöra en möjlighet eftersom det ibland ger en inblick i hur människor förstår sitt samhälle och vad som måste till för att det skall bli bättre. Därmed är vi tillbaka till civilsamhällesbegreppets politiska innebörder. Det går inte att frikoppla civilsamhällesbegreppet från människors samtal om det gemensamma samhället.

Redan denna inledning, som bara antyder den omfattande och komplexa diskussionen om civilsamhällesbegreppet, gör det uppenbart att det inte finns någon enkel bestämning av begreppet som vi kan använda för våra olika bidrag. Vi har inte ens samma behov av klara definitioner och avgränsningar. I den svenska forskningen används dock civilsamhällesbegreppet ofta så att det avser en samhällssfär som är avgränsad från den privata sfären där familj, släkt och vänner ingår, från företagssfären där företag agerar på marknader och från den statliga sfären där statliga och kommunala organisationer verkar. Civilsamhället rymmer då ideella organisationer, människors ideella engagemang och de ideologier som gör människors handlingar meningsfulla och organisationer legitima. Det ideella engagemanget måste inte vara knutet till ideella organisationer. Även nätverk, lösligt eller oorganiserat engagemang och enskilda människors civila engagemang ingår i civilsamhället.

När man lämnar teorierna och närmar sig den empiriska verkligheten, är dock gränserna mellan civilsamhället och andra samhällsfärer allt annat än skarpa och entydiga. Samhällsfärerna påverkar ständigt varandra i olika former av beroenden och motsättningar. Susanne Wallman Lundåsen diskuterar i sitt bidrag, *Det civila samhället, inflytande och staten*, hur civilsamhällets organisationer och den institutionaliserade politiken påverkar varandra. Det är ett exempel på hur civilsamhälle påverkar och påverkas av andra samhällsfärer. Mellan civilsamhället och de andra samhällsfärerna sker alltså ständigt utbyten i form av idéer och resurser. Vidare är det oklart var gränserna skall dras. Det är till exempel svårt att skilja privatlivets vänskretsar från de relationer

som uppstår mellan människor inom civilsamhällets organisationer. Ett annat exempel är att ideella organisationer kan vara så beroende av staten att det inte är meningsfullt att se dem som delar av civilsamhället. Vad som ingår i civilsamhället och inte är till sist inte givet en gång för alla. Civilsamhällets gränser är föränderliga eftersom de är satta under ständig förhandling och omdefinieras allteftersom nya villkor gör att handlingar och relationer ges nya innebörder.

Disposition

I nästa kapitel ger Lars Trägårdh den historiska bakgrunden till att civilsamhället dyker upp i den svenska debatten. Begreppet var nytt, men det användes i ett sammanhang som självklart hade en historia. Historieskrivningen om de svenska folkrörelsernas framväxt från mitten av 1800-talet är en av flera viktiga berättelser om hur det moderna Sverige formas. Detta kapitel kan också läsas som en berättelse om hur historieskrivningen om folkrörelserna påverkat hur vi i Sverige har uppfattat förhållandet mellan stat och samhälle och hur civilsamhällesbegreppet påverkat denna uppfattning.

Det tredje kapitlet är en översiktlig beskrivning av det mer samtida svenska civilsamhället. Johan von Essen och Lars Svedberg utgår från civilsamhällets organisationer och människors ideella engagemang och fångar därmed in två viktiga teman i den svenska civilsamhällesforskningen. Genom att beskriva den omfattning och struktur, som dessa organisationer och detta engagemang beskriver från början av 1990-talet fram till 2009, speglar kapitlet hur en grundläggande del av det svenska civilsamhället under senare tid har förändrats.

I det tredje kapitlet lyfter Susanne Wallman Lundåsen fram civilsamhällets politiska roll genom att diskutera hur civilsamhällets organisationer har påverkat och fortfarande påverkar den lokala och nationella politiken. Hon visar att relationerna mellan civilsamhälle och stat har

präglats av både konflikt och samverkan samt att det finns viktiga skillnader mellan hur lokala och nationella organisationer verkar.

I vårt avslutande kapitel försöker vi summera de tre beskrivande kapitlen och resonera om vad som hänt med civilsamhällesbegreppet sedan det dök upp i den svenska debatten under det tidiga 1990-talet.

Från folkrörelser till civilsamhälle: Staten och samhället i det moderna Sverige

LARS TRÄGÅRDH

Kärt barn har många namn, sägs det, och den breda flora av begrepp som syftar på civilsamhället antyder också något om dess viktiga roll i det moderna Sverige. Längre var det *folkrörelser* och *intresseorganisationer* som var de dominerande orden men idag har de fått sällskap av många andra, inklusive *ideell sektor*, *frivilligt socialt arbete*, *nya sociala rörelser*, *social ekonomi*, *tredje sektorn*, *nonprofit-företag* och det kanske mest övergripande, nämligen *civilsamhället*. Lägga därtill ord – och företeelser – som länge har hamnat lite i skymundan som filantropi och välgörenhet, så inser man snabbt spännvidden i såväl begrepp som praktiker.⁷

Begreppen ingår i egna sammanhang med olika grad av ambition att vara heltäckande kontra precist avgränsade, och former och syften skiftar också radikalt. Begreppen är dessutom laddade med skiftande normativa och politiska antaganden, implicita och explicita, om hur samhället ser ut eller bör se ut. En del hör hemma i ett ekonomiskt språk, andra i en tradition där den sociala frågan står i centrum. Åter

andra härrör från politisk teori, teologi eller organisationsteori. I detta kapitel kommer jag att försöka teckna ett par huvuddrag vad det gäller det svenska civilsamhällets historia, som en mångfasetterad företeelse och som ett teoretiskt och politiskt begrepp.

Som titeln antyder kommer jag att ta avstamp i övergången från ett språk där *folkrörelser* stått i centrum till ett där *det civila samhället* kommit att bli ett grundbegrepp. En central fråga blir om man bakom den rent språkliga förändringen även kan förnimma en förändringsprocess uttryckt i både den politiska retoriken och de handfasta praktikerna. Frågan är angelägen inte minst då begrepp som *folkrörelse* och *civilsamhälle* knappast är teoretiskt och politiskt neutrala. Historiskt sett dök civilsamhällesbegreppet upp just i en tid då den folkhemiska välfärdsstaten stod under stort ekonomiskt och politiskt tryck. Det intrikata och nära samröre mellan demokratiskt uppbyggda medlemsorganisationer och den offentliga sektorn som har kännetecknat synen på den svenska välfärdsstaten, ibland kallat *folkrörelsemarinaden*,⁸ kom att utmanas av en delvis annorlunda syn på hur relationen mellan staten och samhället borde se ut och kanske även hur den tidigare faktiskt sett ut. Men låt oss börja från början – eller i alla fall i det svenska 1800-talet.

Från oppositionella folkrörelser till ett korporativistiskt folkhem

Civilsamhällets ursprung sammanfaller med det moderna, demokratiska marknadssamhällets gradvisa genombrott i USA och Europa. I takt med att den gamla feodala ordningen föll samman, kom nya organisationer och föreningar att växa fram i vad den svenske historikern Torkel Jansson har kallat ”ett sprängfyllt tomrum”.⁹ En del var politiska, andra var ekonomiska, religiösa eller sociala, och tillsammans svarade de på en ny tids behov där individer frigjorts, på gott och ont, från en äldre tids institutioner. Å ena sidan yppade sig möjligheter för politisk, social

och ekonomisk självorganisering när gamla hierarkiska och feodala strukturer gick i graven, å den andra ledde de snabba omvälvningarna av ekonomin till att många plötsligt stod utan social trygghet och därför var i behov av nya sammanslutningar som gav dem såväl politisk röst som social service. De så kallade borgerliga associationerna (en direkt översättning av det tyska ordet för civilsamhälle som var det begrepp som användes på mitten av 1800-talet i Sverige) kom i detta läge att spela en avgörande roll för framväxten av såväl en modern offentlighet som nya former för social gemenskap, ekonomisk trygghet och politisk organisering. I Janssons banbrytande studie *Adertonhundratalets associationer* (1985) dokumenterar han den explosionsartade tillväxten mellan 1800 och 1870 av allehanda sällskap, gillen, cirklar och associationer som växte fram även i Sverige.

En styrka i Janssons verk är hans betoning av den stundtals förvirrande mångfald av organisationer som utgjorde dåtidens borgerliga samhälle. Här fanns det utrymme för aktiebolag och arbetarföreningar, religiös väckelse och skarpskytteföreningar, sjukvård och producentkooperation, bildningscirklar och fruntimmerssällskap, de nödlidandes vänner och reformvännernas sällskap och mycket annat. Denna rikedom har delvis förbigåtts i den forskning som har fokuserat på tiden efter 1850 och anammat folkrörelsebegreppet som den centrala deskriptiva och analytiska termen. Inte minst efter det att E H Thörnberg 1943 gav ut *Folkrörelser och samhällsliv i Sverige* har den brokiga blandning som Jansson beskriver kommit att ersättas av en betoning på de stora och nu klassiska folkrörelserna och deras roll för det moderna Sveriges utveckling. Historien om folkrörelserna kom med tiden att infogas i en övergripande berättelse om det socialdemokratiska folkhemmets framväxt. Valet av associationer och sällskap som kom att hamna i fokus är i sig talande. För Sven Lundkvist och andra folkrörelseforskare kom socialdemokratins närstående organisationer få huvudrollen,

framför allt nykterhetsrörelsen, arbetarrörelsen och den kooperativa rörelsen, med den religiösa frikyrkorörelsen i en junior, och aningen problematisk, biroll.¹⁰

Huvudspåret som följdes var det som ledde via det sena 1800-talets folkriktsdagar över byggandet av Folkets Hus och Folkets Park till folkhemmets konstruktion; från folkrörelserna som demokratiskolor till den politiska demokratins genombrott och socialdemokratins erövrande av statsmakten. I denna berättelse föll den brokiga och förbryllande mångfald som faktiskt utgjorde associations-Sverige bort. Efter hand blev det ett förutsägbart mantra som uteslöt alla de organisationer som inte hade medborgerliga syften och demokratiska strukturer och därför inte enkelt kunde inordnas i den bild som kom att dominera både forskningen om och den massmediala bilden av folkrörelserna.

Inte minst kom det kollektiva *folket* att bli den privilegierade protagonisten. De (med)borgerliga associationernas ursprungliga karaktär av liberala självhjälpsföreningar, där människor gick samman för att stöda varandra som individer, suddades ut på bekostnad av en överbetoning av klassgemenskap och solidaritet. Detta var en idealisering som passade väl in i sagan om folkhemmet som ett kollektivistiskt gemenskapsprojekt. Vad som glömdes bort var såväl drömmarna om individuell frigörelse som de mer handfasta materiella behov som fick människor att organisera sig i kooperationsföreningar, bildningssällskap och nykterhetsloger. Självhjälpsgrupper och renodlade intresseorganisationer passade mindre väl inom den dominerande folkhemsdiskursen då de lyfte fram egenintresset och de individualistiska drifterna, särintressena och den krassa materialismen. Sakraliseringen av folkrörelsebegreppet blev en av grundbultarna i det moderna Sveriges civila religion. Insorterad i folkhemsmytologin rensades begreppet från obehagliga associationer till olydnad, uppstudsighet, subkulturella gemenskaper och bångstyrig individualism.

Av andra skäl bortsorterades även den borgerliga välgörenheten och filantropin. Denna var problematisk då den byggde på odemokratiska och ojämlika maktrelationer där småfolket utsattes för förnedrande allmosor från de bättre besuttna borgarna. Ett primärt syfte för välfärdsstaten var just att befria människor från beroendet av denna form av borgerliga associationer, och i detta perspektiv framstod välgörenhet och filantropi, likt de religiösa samfundet, som lite ointressanta och dömda till att snart hamna i historiens papperskorg. Först på senare tid har välgörenhet på hemmaplan kommit att bli mer rumsrent igen, även om insatser riktade mot fattiga i utvecklingsländer sedan länge varit accepterade. Men även den nya tidens välgörenhet riktad mot utsatta och marginaliserade grupper är långt ifrån okontroversiell, speciellt för den generella välfärdspolitikens förespråkare.¹¹

Mindre problematiska men också mindre heroiska var de delar av civilsamhället som varken hade politiska eller bildande syften eller agerade som alternativ eller komplement till den offentliga välfärdsproduktionen. Till exempel har den numerärt mycket stora delen av civilsamhället, som utgörs av idrottsklubbar och föreningar med nöje och kultur som syfte, hamnat lite vid sidan av den dominerande berättelsen om medborgar- och demokratiskolor.

Kopplingen mellan föreningar och politik kom så att bli det tema som ännu idag är den mest framträdande inom forskningen, även om den senare tidens civilsamhällesforskning har kommit att gradvis utvidga perspektivet till att även gälla organisationer med social service som syfte. Betoningen av civilsamhällets politiska roll har också internationellt en lång historia. Den klassiskt liberala synen på associationsväsendet var att det fungerade som garanten för pluralism, mångfald och nykter kritik av staten. Detta var det perspektiv som Alexis de Tocqueville hade betonat i sin analys av det unga USA och Erik Gustaf Geijer hade framhävt i sin analys av Sverige. Efter statens erövring av

socialdemokratin som statsbärande parti kom dock föreningsvärldens roll som mot staten oppositionella och fristående instanser att glida i bakgrunden. Den liberala synen fick konkurrens av ett nästan totalt motsatt betraktelsesätt. Föreningar och organisationer befanns vara, eller uppfattades vara, i en harmonisk, kooperativ, symbiotisk relation till staten. Detta dubbla synsätt avspeglas i den paradoxala (själv)bild av Sverige som växt fram under 1900-talet. I ett perspektiv beskrivs den svenska statsmakten som så dominerande i förhållande till samhället att historiker ibland betraktat landet som ett av de första och mest fulländade exemplen på en absolut stat. Men mot denna analys av en statsdominerad och korporativ politisk ordning står bilden av Sverige som en bred folklig demokrati med anor långt tillbaks i tiden.

Redan 1951, långt innan Per Albin Hanssons folkhemsvision hade blivit Erlanders ”starka samhälle”, beskrev den inflytelserike statsvetaren och framtida högerledaren Gunnar Heckscher Sverige i termer av korporatism. Under 1900-talet, förklarade han, hade en ny ”social människotyp, mindre individualistisk och mer inställd på samverkan med andra individer och med samhället” vuxit fram.¹² Visserligen var Heckscher noga med att dra gränsen gentemot diktaturländer som det fascistiska Italien. Men epitetet korporatism, med dess association till en dominant stat, fick fäste. 40 år efter Heckschers analys gav en annan prominent statsvetare, Bo Rothstein, ut ett verk med den talande titeln *Den korporativa staten*.¹³ Likt Heckscher betonade Rothstein att det handlade om en demokratisk korporatism där de (mer eller mindre) fria organisationerna spelade en stor roll. Men att statens roll var central stod klart: staten representerade det allmänna samhällsintresse som gavs högre moralisk dignitet än de privata drifterna och organiserade särintressena som huserade i det civila samhället.

I den alternativa teckningen av Sverige som en folklig demokrati betonar

entusiaster att såväl den personliga friheten som den lokala självstyrelsen har så djupa historiska rötter att Sverige med rätta kan utnämnas till frihetens och demokratins speciella hemort i världen. På 1930- och 40-talen var det vanligt att se en mer eller mindre obruten linje genom svensk historia som förenade Torgny Lagman, Engelbrekt, de fria bönderna och de moderna folkrörelserna. I detta perspektiv framstår Heckschers och Rothsteins korporativa stat istället som en folkrörelsedemokrati. Statsvetaren och socialdemokraten Hilding Johansson, en av Heckschers samtida, menade att begreppet korporatism var synnerligen missvisande, just då det undervärderade folkrörelsernas styrka och överdrev statens suveränitet: ”I Sverige är organisationerna fria och självstyrande. I första hand fullföljer de sina egna strävanden och tillvaratar sina medlemmars intressen. Samarbetet med staten är frivilligt.”¹⁴

Om man vill betrakta Sverige som en starkt centraliserad statsmakt eller ett exempel på ansvarsfullt folkligt självförvaltande är till stor del en politisk smakfråga. Båda ståndpunkterna har under åren funnit ivriga förespråkare. Där Marquis Childs på 1930-talet hyllade Sverige som *the Middle Way* och ägnade en tredjedel av boken till att skriva sig varm om den kooperativa rörelsen, kom Roland Huntford på 70-talet i boken *The New Totalitarians* att tala om Sverige som en Huxleys ”nya sköna värld”. Passiva undersåtar dyrkade staten och sålde sin frihet för den själlösa trygghet som socialingenjörerna hade att erbjuda. Exemplet kan mångfaldigas, inte minst bland utländska observatörer för vilka ”Sverige” ofta blivit ett ideologiskt slagord med positiva alternativt negativa konnotationer inom ramen för dess egna inrikespolitiska kamper. Men bortom den ideologiska retoriken är perspektiven inte med nödvändighet oförenliga. I sak var till exempel Johansson och Heckscher mer överens än de var oeniga. Båda skildrade den fredliga samexistensen mellan stat och folkrörelser.

Frågan om i vilken mån Sverige bäst förstås i termer av folkrörelse-demokrati eller som en statsdominerad korporativ ordning är ännu ett öppen empiriskt spörsmål och en intressant teoretisk fråga som den moderna civilsamhällsforskningen kan komma att ge bidrag till. Till exempel kan man mycket väl teoretiskt tolka det mer eller mindre unika svenska utrednings- och remissväsendet som en synnerligen intressant demokratisk praktik. I motsats till val och representativa institutioner som riksdagen erbjuder utredningsväsendet en alldaglig mötesplats där organisationer och representanter för statens olika organ "samregerar" i utarbetande av betänkanden, remissvar och propositioner. Med tanke på att mellan 200 och 300 utredningar är i gång i varje givet ögonblick, utredningar som sysslar med allt från de mest tekniska frågor till de mest fundamentala av konstitutionella spörsmål, är detta en viktig om än stundtals osynlig och odramatisk komponent av det svenska politiska systemet.¹⁵

Det starka samhället och folkrörelsernas kris

Under 1960- och 70-talet följde en alltmer intensiv attack på den centralistiska välfärdsstaten. Kritiken kom från många håll. Centerpartiet undergick en förvandling från bonde- och lantmannaparti till decentralismens och ekologismens förtrupp. Folkpartiet förordade stärkt närdemokrati. LO ställde krav på ekonomisk demokrati och ökat inflytande på arbetsplatserna. I tidskrifter som Zenit och Pockettidningen R och de allehanda partier och organisationer som kom att ingå i 68-vänstern attackerades den socialdemokratiska staten utifrån ett radikalt socialistiskt, anarkistiskt, anarkosyndikalistiskt eller maoistiskt perspektiv. Vi kan uppfatta allt detta som en reaktion mot den konsensusorienterade folkhemskapitalismen och det paternalistiska sociala ingenjörskapet som växt fram under 40- och 50-talen. Saltsjöbads-

andan och det korporatistiska systemet erbjöd visserligen medborgarna trygghet och välstånd, men detta skedde, sades det, till priset av mindre valfrihet, egenmakt och direkt demokrati.

I början av 70-talet förlorade så de gamla etablerade folkrörelserna också en del av sin tidigare lyster i takt med att samarbetet med den socialdemokratiska staten fördjupades. I svenska medier ersattes bilden av föreningar som kämpade för demokrati och medborgerliga fri- och rättigheter av en mer negativ diskurs där epitet som pampvälde, byråkrati och medlemspassivitet florerade.¹⁶ De klassiska folkrörelserna hade kommit i otakt med tiden, tycktes det. Nya rörelser dök upp som bättre kunde fånga och ge uttryck för unga människors politiska lidelser. För unga människor med vänstersympatier var FNL-rörelsen, med dess faiblesse för demonstrationer och protestaktiviteter, betydligt mer "sexig" än de gamla organisationernas möteskultur.¹⁷ Dessutom hade välståndet fört med sig nya konsumtionsinriktade och individualistiska värderingar som passade illa inom ramen för de klassiska folkrörelsernas betoning av asketisk underordning inom kollektivet. Inte minst R-förbunden som representerade utsatta minoriteter (personer med funktionsnedsättning, interner, homosexuella etc.), stod här för en ny och mycket mer uppstudsigt attityd gentemot statsapparaten och expertstyret.¹⁸ Något liknande gällde även gröna vågen-rörelsen, kvinnorrörelsen samt olika försök att reformera sjuk- och socialvård i termer av ökad brukarmakt.

Inom SSU och SAP tog de så kallade folkrörelsedemokraterna upp kampen om socialdemokratins politiska själ. Under 80- och 90-talet skulle förnyare och traditionalister stå mot varandra, först under 80-talet i debatten om självförvaltning, senare under 90-talet om civilsamhället som ett potentiellt vänsterbegrepp samt i försöken att lansera egenmaktsbegreppet inom SSU. Under tiden kom samhällsklimatet att bli bistrare för vänstern. Under 70-talet, och speciellt efter oljekri-

sen 1973, förbyttes efterkrigstidens ständiga ekonomiska tillväxt till en ny tid av inflation och lägre tillväxt. I krisens Sverige dök en ny diskurs om valfrihet och konsumentmakt upp inom ramen för en ny marknadsorienterad och statskritisk retorik, till exempel i debatten om sjukvårdens framtid. Den vänsterns hegemoni som rått från 60-talet till slutet av 70-talet kom att följas av ett 80-tal som numera ofta beskrivs som vänsterns förlorade årtionde.¹⁹

Timbro och civilsamhället

Kritiken av välfärdsstaten kom dock inte bara från radikala vänsterkretsar utan även från en höger som efter debatten om löntagarfonderna gjorde uppbrott från Saltsjöbadsandan. Till en början manifesterade sig denna nya opposition mest i isolerade utbrott av ilska. Folkhemmets dissidenter utgjorde en brokig skara: uppretade hemmafruar, ungdommoderata krigare, rättshaverister, skatterebeller och människor som vantrivdes i vad de upplevde som ett konformt och likriktat samhälle. Delar av 80-talets missnöje hade också civilisationskritiska anslag som gick tillbaka till 60-talet, fast nu utan den trosvissnet som en historiskt ödesbestämd socialism en gång skänkt. Det fanns inte någon teori om ett annat slags samhälle, en positiv vision som effektivt kunde mäta sig med och utmana folkhemsdrömmen. Kring 1990 började dock ett alternativ ta form, en vision som tog avstånd från etatismen och istället sökte skapa en ny gemenskapsideologi med utgångspunkt i de sociala institutioner som inte var del av den offentliga sektorn utan utgjorde vad man efterhand började kalla det civila samhället.

I denna omsvängning kom tankesmedjan Timbro att spela en viktig roll. Grundat 1978 blev Timbro ett viktigt instrument för arbetsgivarna och de borgerliga partierna i oppositionen mot löntagarfonderna. Timbro försökte också mer allmänt sprida det nyliberala budskapet i Thatcher och Reagans anda, och i detta sammanhang kom begreppet

det civila samhället att bli ett nyckelord i kampen om att överta problemformuleringsprivilegiet från vänsterdebattörerna. Redan 1983 gav Timbros bokförlag ut den uppmärksammade debattboken, *Den hjärtlösa välfärdsstaten*, en lidelsefull protest mot statens invasion av den privata sfären,²⁰ och ett par år senare utgav förlaget *Demokratins små plattformar: Om nätverk och gruppsamverkan* av P J Anders Linder, i vilken han försökte ta steget från en kritik av välfärdsstaten mot en alternativ vision av det goda samhället. I förordet skrev moderaten Gunnar Hökmark om ”den del av vårt samhälle som inte behärras av stat och kommun är ganska oupptäckt i den politiska debatten”.²¹ Denna är, menade han, en ”restpost” som dessutom är akut hotad av ”en politisk makt som inte vill vidkännas några gränser för sin egen kompetens och legitimitet”.²² Timbros uppgift skulle vara att dels bidra till bättre kunskap om denna restpost, dels ställa frågan om hur man kan ”ge de autonoma grupperna ny kraft”. Hökmark menade att politikerna bör ”låta människorna verka i frivilligt samarbete så långt detta är möjligt”: Det civila samhället ska inte inkorporeras i den offentliga sektorn. De strukturer som ännu fungerar ska lämnas i fred. Familjens valfrihet ska öka. Äganderätten ska skyddas. Avdragsrätt för ideella organisationer ska införas. Ett vouchersystem ska etableras för offentliga tjänster. Stat och kyrka ska separeras.²³ Den genomgående principen var att förstärka de institutioner som snart skulle komma att inbegripas i beteckningen det civila samhället i en annan skrift utgiven på Timbros förlag 1990.²⁴

Civilsamhället blev sedan ett nyckelbegrepp även för Hans Zetterberg, först i hans arbete med moderaternas program från 1990, *Idéer för vår framtid*, och sedan genom City Universitets Socialstatsprojekt, vilket han ledde från 1992 fram till 1997. Enligt Zetterberg var det civila samhället ”vår tids nya utopi”. Mera exakt var det ”i första hand högerns utopi”, som han uttryckte det i en debattartikel i Dagen Nyheter

sommaren 1992. Vad menade Zetterberg med begreppet det civila samhället? Så här låter det i *Idéer för vår framtid*:

I full enighet har vi valt att säga att framtidens uppgifter i huvudsak faller på det civila samhället, det vill säga på den lilla världen (familj, grannskap, hembygd, nätverk, föreningar) och på de delar av den stora världen som inte skall styras av politiker: kyrkor, universitet, företag, kulturlivets institutioner, etiska kommittéer, konstnärlig verksamhet, fria yrken etc. Vi säger inte som nyliberalerna att företagen och marknaden ska ta över allt, vi säger att det civila samhället skall ta över där det går.²⁵

Vänstern och civilsamhället

Timbro var framgångsrikt i sitt försök att ta hand om begreppet civilsamhället och att definiera det enligt sitt eget politiska program, delvis på grund av att inflytelserika vänsterdebattörer som Göran Greider, Peter Antman, och Tomas Lappalainen accepterade Timbros definition av begreppet genom att främst uppfatta det som en lömsk kritik av det starka samhället och den offentliga sektorn. Deras i och för sig hätska reaktion utgick därför ifrån en konsensus om begreppets innebörd.²⁶

Men som Zetterberg själv insiktsfullt och kanske profetiskt noterade kunde det mycket väl bli så att liksom högern förlorade folkhemmet som utopi till vänstern under den tid som förflöt mellan Kjellén och Per Albin, kan samma sak hända med civilsamhället.²⁷ Samma insikt kan man notera hos socialdemokraten Eva Marcusdotter – sekreterare i den analysgrupp SAP utsåg efter nederlaget i valet 1991 – som vintern 1994 varnade för faran att Timbro var på väg att ”stjåla fler vänsterprojekt”. Hon menade att det civila samhället

”i grunden (är) ett vänsterprojekt” ”och att socialdemokraterna nu måste slå vakt om likaså ”socialdemokratiska” begrepp som egenmakt och gemenskap.”²⁸

Marcusdotter var inte heller ensam i detta synsätt. Det hade länge funnits en tendens inom socialdemokratin och vänstern i stort att föredra folkrörelseidealet framför den stora staten som garant för den livaktiga demokratins fortlevnad; tyvärr hade samhället (det vill säga staten) tagit över många av folkrörelsernas uppgifter under 60- och 70-talen. För dessa socialdemokrater blev de nya honnörsorden *Egenmakt och social ekonomi* (titeln på en SSU-skrift från 1993). I denna tappning knyts egenmaktsbegreppet till en kooperativ, syndikalistisk och frihetlig tradition inom vänstern – *Egenmakt och social ekonomi* publicerades i samarbete med Kooperativa institutet (KOOPI).²⁹ Skriften var motiverad av en vilja att bemöta den Zetterbergska och nyliberala kritiken genom att gå till attack med ”ett alternativ till såväl högerns marknadsmodeller som traditionell organisering i vår gemensamma sektor” genom att framhäva Kooperationen som lösningen på välfärdsstatens ”vanmaktsproblem”. I den kooperativa formen finns det ”goda arbetet” som ger (egen)makt över arbete och arbetsplats. Egenmakt är, menar författarna, ”makt tillsammans”, varken borgerlig marknadsindividualism eller statssocialistisk paternalism.

Likt *civilsamhället* har *social ekonomi* samtidigt en lång och en kort historia. Den omedelbara anledningen till att begreppet idag diskuteras i Sverige är att det sedan 1989 varit en officiell term inom EU med en speciell enhet inom EU-kommissionen. I EU:s definition av den sociala ekonomin ingår kooperativa, ömsesidiga bolag, föreningar och stiftelser, och dessa ses gärna som instrument för att minska social utestängning och att öka integration av utsatta grupper. Kopplingen mellan begreppet social ekonomi och tillgång till EU-bidrag har i sin tur lett till en rad försök att introducera och försvenska begreppet.³⁰

Det skapades en officiellt sanktionerad arbetsgrupp med hemvist först i inrikesdepartementet och senare i kulturdepartementet vars slutgiltiga förslag till en deskriptiv definition blev denna:

Med social ekonomi avses organiserade verksamheter som primärt har samhälleliga ändamål, bygger på demokratiska värderingar och är organisatoriskt fristående från den offentliga sektorn. Dessa sociala och ekonomiska verksamheter bedrivs huvudsakligen i föreningar, kooperativ, stiftelser och liknande sammanslutningar. Verksamheten inom den sociala ekonomin har allmännyttan eller medlemsnytta, inte vinstintresse, som främsta drivkraft.³¹

På senare år har begreppet – likt civilsamhällesbegreppet – också kommit att bli alltmer etablerat, dels inom ramen för jakten på EU-bidrag där det förblivit ett viktigt kodord, dels som en modern synonym för folkrörelse och kooperativ.

Forskningsvärlden: Från Röda Korset till Demokratiutredningen

Den svenska forskarvärlden intog till en början en skeptisk eller rent fientlig hållning till begreppet civilt samhälle. I en analys av det temanummer om "staten, marknaden och det civila samhället" som tidskriften *Sociologisk Forskning* gav ut 1994, visar Anna Meeuwisse att "alla artikelförfattare utom Hans Zetterberg (...) var kritiska mot det 'luddiga' begreppet civilt samhälle".³² Men med tiden kom begreppet att avdramatiseras, och 2005 kunde Erik Amnå notera att Vetenskapsrådets dåvarande betoning av "forskningen om det civila samhället" som speciellt "nydanande" var intressant i retrospektivt ljus: "För tio

är sedan hade begreppet karakteriserats som ett närmast obrukbart begrepp i vetenskapliga sammanhang."³³

Till viss del speglade denna kritiska hållning en ovilja att använda ett begrepp som var politiskt laddat och massmedialt associerat med en ideologi som var främmande för många samhällsvetare inom akademien (som i allmänhet stod till vänster om de politiska ideal som Timbro representerade). I en analys från 1993 av begrepp och modeller som kunde komma i fråga, när det gällde analysen av den sektor som inte var stat eller marknad, skrev Erik Blennberger följande:

Ett klassiskt uttryck som på senare tid fått ökad användning är *civilt samhälle*. Det har knappast en etablerad aktuell betydelse, men används inte sällan i samband med polemik mot den offentliga sektorn, ibland också mot marknaden. (...) Vi har funnit det äventyrligt att använda uttrycket (...) eftersom det i aktuellt språkbruk har viss karaktär av slagord.³⁴

Detta kom alltså med tiden att förändrats, inte minst efter det att ett samarbete mellan Röda Korset, Sköndalsinstitutet och Stockholms Handelshögskola resulterade i en rad befolkningsstudier och kartläggningar av det svenska organisations- och föreningslivet som inventerade det svenska civilsamhället. Vad dessa studier visade var att det svenska civila samhället var betydligt livaktigare än vad som hade förmodats, speciellt efter det mer pessimistiska talet om vanmakt som kännetecknande Maktutredningen, vars slutbetänkande getts ut några år tidigare.³⁵ Detta gällde även den sociala frivilligheten, även om idrott och fritid dominerade det svenska civilsamhället framför social omsorg och hälsovård. Forskarna vid Sköndalsinstitutet och Handelshögskolan i Stockholm knöt inte direkt an till debatten om civilsamhället, vilken

hade förts parallellt. Snarare fann de sin inspiration i den anglosaxiska forskningen kring frivillighet och *nonprofit*-verksamhet där betoningen låg mer på välgörenhet och frivilliga sociala insatser än på politiskt aktivism och intresseorganisationer som var kärnområden för de svenska folkrörelserna. Fokus låg på ”de faktiska insatserna i betydelsen social omsorg och socialt arbete”, som en forskare uttryckte det.³⁶ Men dessa forskare, inklusive Lars Svedberg och Filip Wijkström, kom snart att omfatta begreppet civilsamhälle samtidigt som de höll fast vid de mer precisa termerna frivilligt socialt arbete (Svedberg) och ideell sektor (Wijkström).

Vad den nya forskningen gjorde var att synliggöra det svenska civilsamhället, inklusive den sociala frivilligheten, på dess egna villkor och som det empiriskt faktiskt såg ut. Genom att tala i termer av frivillighet som existerade idag snarare än om en förnedrande välgörenhet som existerade i ett mörkt förflutet i tiden före folkhemmet togs de första stegen att undfly en forskningstradition som fokuserat på folkrörelsernas historiska roll snarare än det civila samhällets samtida verklighet och betydelse. Detta innebar bland annat, som Wijkström och Lundström hävdade, en historisk rörelse från *röst till service*, från föreningar som demokratiskolor och intresseorganisationer inblandade i utredningar och som remissinstanser mot organisationer vars syfte var produktion av välfärdstjänster.³⁷

Samtidigt innebar denna rörelse mot ett större intresse för socialt frivilligt arbete, både i form av organiserad välgörenhet och mer informella insatser, att organisationerna närmade sig en mer angloamerikansk tradition. Givet den misstänksamhet gentemot privatisering, välgörenhet och filantropi som kännetecknat den svenska utvecklingen, speciellt vad det gällde välfärdsstatens så kallade kärnområden (vård, skola, omsorg), innebar detta en direkt utmaning av starka krafter, inte bara direkt politiska krafter utan kanske även fundamentala värderingsmönster i samhället.

Ett annat viktigt spår har representerats av statsvetaren Erik Amnå, som bland annat var huvudsekreterare för Demokratiutredningen (ledd av en annan ”folkrörelsedemokrat”, Bengt Göransson). Denna resultatserie bland annat i antologin *Civilsamhället* som kom ut 1999. I denna och andra skrifter, som berörde samma och närliggande teman, fick de flesta av de framträdande civilsamhällesforskarna tillfälle att presentera färsk forskning och plädера för civilsamhällets viktiga roll för såväl demokrati som socialt kapital, social integration och välfärd. Demokratiutredningen kom på detta sätt att ytterligare legitimera både begreppet civilsamhälle och forskningen kring de tämligen disparat empiriska fenomen som begreppet sökte fänga.

Regeringen och Vetenskapsrådet har också vid flera tillfällen lyft fram just denna forskning som banbrytande och vital, nu senast i propositionen *En politik för det civila samhället* (2009). Detta reflekterar en ny debatt i Sverige om civilsamhällets roll för välfärd, demokrati och integration, men det bör också noteras att detta är en forskning med betydande potential att få relevans även utanför Sverige, givet att Sverige och de andra nordiska länderna är intressanta både då de kan uppvisa speciellt hög grad av socialt kapital i ett jämförande perspektiv och då de kombinerar stor offentlig sektor med ett vitalt civilsamhälle.

Överenskommelsen och propositionen:

En politik för det civila samhället

Under senare år har en del av de trender som noterats ovan kommit att ytterligare förstärkas, inte minst rörelsen *från röst till service* och en ny betoning på en viktig roll för den ideella sektorn vad gäller välfärdsservice. Bakgrunden är givetvis det pressade ekonomiska läget och de prognoser som antyder tilltagande svårigheter för den offentliga sektorn att svara på – och betala för – medborgarna tilltagande och alltmer dyrköpta krav på vård, skola och omsorg. Men även den ökade

pluralismen och en starkare betoning av individuell valfrihet spelar en roll. Lägg därtill de krav på rätt till oberoende, inklusive rätten att kritisera statsmakterna utan att förlora stöd i form av offentliga medel, som har drivits av civilsamhälleaktörer, inklusive FORUM Idéburna organisationer med social inriktning. Resultatet är framväxten av nya spelregler i form av en överenskommelse mellan stat och civilsamhälle, inspirerad av Storbritanniens experiment med ett *compact* i liknande former. Denna överenskommelse har i första hand rört den sociala välfärden och integrationspolitiken, även om man gärna också antytt att det gamla begreppet demokratiskola ännu är relevant som ideal.

Denna process drevs fram av aktörer inom såväl civilsamhället som den borgerliga regeringen under Fredrik Reinfeldt och ledde också till den nämnda propositionen *En politik för det civila samhället*. Parallellt med denna utreddes även möjligheten att införa avdragsrätt för gåvor till ideella föreningar. Att Sverige länge var det enda land i västvärlden helt utan en sådan rätt kan ses som ett symptom på hur annorlunda det svenska civilsamhället har utvecklats i jämförelse exempelvis med det amerikanska. Avdragsrätt för gåvor kan ses som ett steg på väg mot en sådan amerikanisering, där *nonprofit*-företag, filantropi och välgörenhet kan utmana den mer traditionella betoningen av folkrörelser, fackföreningar och folkbildning. Denna tendens kom bland annat till uttryck i att förslaget om avdragsrätt gällde välgörenhetsorganisation och högskolor men inte sociala rörelser och politiska intresseorganisationer.³⁸ Avdragsrätt för gåvor till ideella föreningar blev även verklighet under den borgerliga regeringen, men avskaffades av den efterföljande rödgröna regeringen.

Avslutningsvis kan vi notera att spänningen kvarstår mellan dem som föredrar civilsamhället och dem som håller fast vid folkrörelsebegreppet, lite på samma sätt som under debatten i början på 90-talet. Ett tydligt exempel på detta är oppositionens motion till riksdagen som svar

på propositionen *En politik för det civila samhället*. I denna kritiserar socialdemokraten Leif Pagrotsky m fl den borgerliga alliansen för att hänge sig åt en besvärande nyspråklighet när ”de försöker döpa om folkrörelserna, den ideella och idéburna sektorn, till ’civilsamhälle’”.³⁹ Det är tydligt att vänsteralliansen här knyter an till samma misstänksamhet mot civilsamhällesbegreppet som fick det tidiga 90-talets vänsterkritiker att larma om ett nalkande hot om systemskifte. Vi kan förvänta oss att även talet om nya spelregler kommer att nagelfaras på samma sätt.

Organisationer och engagemang i det svenska civilsamhället

JOHAN VON ESSEN OCH LARS SVEDBERG

Det är inte bara politiker som har format bilden av eller, om man så vill, berättelsen om det svenska civilsamhället. Även forskarnas arbete med att kartlägga, problematisera och analysera formar hur människor uppfattar civilsamhället. När vi i detta kapitel ger en övergripande beskrivning av det samtida svenska civilsamhället, är det några av forskarnas bilder som kommer att stå i förgrunden.

Den svenska civilsamhällesforskningen har bedrivits vid några olika universitet och högskolor och med skilda vetenskapliga ansatser. Sammantaget är forskarnas resultat större än vad som ryms här, men två teman återkommer: människors engagemang och civilsamhällets organisationer. Vi skall främst utgå från dessa två teman även om de naturligtvis inte uttömmande beskriver civilsamhället. Därmed låter vi två av forskarnas berättelser om det svenska civilsamhället komma till tals, väl medvetna om att det även finns många andra berättelser som är väl värda att berätta. Vi inleder med att beskriva civilsam-

hällets ideella organisationer. Därefter går vi vidare med att diskutera människors ideella arbete.

Vi skall med något undantag inskränka oss till två forskningsmiljöer som från det tidiga 1990-talet bidragit till att forma bilden av det svenska civilsamhället. För att beskriva civilsamhällets organisationer förlitar vi oss främst på forskningen vid Handelshögskolan i Stockholm. Där bedrivs ett forskningsprogram som beskriver och diskuterar civilsamhällets aktörer, i första hand med utgångspunkt från dess organisationer och deras verksamheter. För att beskriva människors ideella engagemang bygger vi på den forskning som gjorts inom Avdelningen för forskning om det civila samhället vid Ersta Sköndal Bräcke högskola. Där har forskarna kommit att intressera sig för olika aspekter av civilsamhällets sociala innebörder och då inte minst människors ideella engagemang och informella insatser.

Dessa två högskolor samverkade i början av 1990-talet i ett banbrytande forskningsprojekt, *The international Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project* (i fortsättningen, *Johns Hopkins-projektet*). Det syftade till att kartlägga det svenska civilsamhället så att det var möjligt att jämföra med civilsamhällen i andra länder. Projektet avrapporterades i en bok som beskrev det svenska civilsamhällets omfattning och struktur på basis av empiri från 1992.⁴⁰ Inom ramen för ett forskningsprojekt vid Handelshögskolan i Stockholm arbetade forskarna vidare med *Johns Hopkins-projektets* ansats och publicerade fem år senare en svenskspråkig och något uppdaterad version.⁴¹ Denna följdes sedan upp med ytterligare en rapport som vilade på data från 2002.⁴² I och med den rapporten hade man tillgång till empiri som kunde beskriva hur det svenska civilsamhället förändrats mellan 1992 och 2002, främst med utgångspunkt från dess organisationer. När vi diskuterar civilsamhällets organisationer, förlitar vi oss främst på de två sistnämnda böckerna.

Forskningen vid Ersta Sköndal Bräcke högskola har mer kommit att

intressera sig för människors engagemang i form av ideellt arbete och informella insatser. Inom ramen för en statlig utredning genomförde forskare vid det som då kallades Sköndalsinstitutet en första befolkningsstudie 1992 om svenskarnas ideella arbete och informella insatser.⁴³ Denna studie har sedan följts av ytterligare tre befolkningsstudier⁴⁴ samt en jämförande europeisk studie.⁴⁵ Sammantaget beskriver befolkningsstudierna hur svenskarnas ideella arbete och informella insatser förändrats mellan 1992 och 2009. När vi diskuterar det ideella arbetet förlitar vi oss främst på dessa befolkningsstudier. För att komplettera de texter vi här har nämnt kommer vi också använda resultat från den forskning som Staffan Johansson bedrivit vid Förvaltningshögskolan i Göteborg.⁴⁶ Förutom att ge en översiktlig beskrivning av det samtida svenska civilsamhället kommer vi i någon mån att resonera kring den bild som framträder ur materialet.

De ideella organisationerna

Om små och stora organisationer

Det finns ingen uttömmande kunskap om det exakta antalet ideella organisationer i det svenska civilsamhället, men det har gjorts uppskattningar. Inom ramen för en statlig utredning 1987 beräknades antalet föreningar i Sverige uppgå till knappt 200 000.⁴⁷ Inom ramen för *Johns Hopkins-projektet* gjordes 1994 några lokalstudier om små och lokala ideella organisationer.⁴⁸ Genom att extrapolera resultaten beräknades antalet oregistrerade ideella föreningar i Sverige till runt 58 000. När dessa lades samman med andra kategorier, kunde det svenska civilsamhället uppskattas till drygt 180 000 organisationer.⁴⁹ Att det finns runt 200 000 ideella organisationer är sedan en uppgift som återkommer när civilsamhället beskrivs.⁵⁰ Det betyder att vår kunskap om antalet ideella organisationer vilar på beräkningar som gjordes i slutet av 1980-talet eller i mitten av 1990-talet.

Med hjälp av empiriskt material från Statistiska centralbyrån (SCB) år 2002 beräknades att knappt 24 000 ideella organisationer hade så stor verksamhet att de hade egna anställda. Utöver dessa organisationer beräknade forskarna att det fanns ytterligare ”kring 200 000 organisationer av alla de slag”.⁵¹ Av dessa var drygt 6 000 organisationer momspliktiga eftersom de bedrev ekonomisk verksamhet utan att ha anställda.

Alla dessa siffror och tekniska detaljer säger något viktigt om det svenska civilsamhället. Även om vi inte riktigt vet hur många ideella föreningar som finns, är det uppenbart att många människor är medlemmar och aktiva i små och lokala organisationer. Dessa organisationer riskerar att bli osynliga i översikter som denna eftersom de flesta är för små för att göra avtryck i register och i offentlig statistik. Det är när ideella organisationer har anställda eller bedriver ekonomisk verksamhet som de blir synliga eftersom de betalar arbetsgivaravgift eller är momspliktiga. Vid undersökningar av civilsamhällets organisationer ligger det nära till hands att intressera sig för de ideella organisationer som har anställda eller tillräckligt stor ekonomi eftersom de finns i register. Men då riskerar forskningen att bli blind för många människors ideella vardagsverklighet. Den bild forskningen ger av civilsamhället blir ofullständig och riskerar att för ensidigt uppmärksamma den betydelse civilsamhället har för det vidare samhället genom sina stora organisationer. Men civilsamhället är också betydelsefullt för de människor som verkar i små och lokala organisationer. För dem kan engagemanget vara ett sätt att gestalta sitt medborgarskap, ett identitetsprojekt, ett tidsfördriv eller ett sätt att finna en vidare gemenskap utanför den egna privata sfären.

Många organisationer inom det svenska civilsamhället är alltså svåra att få syn på om man inte gör lokala närstudier. Dessutom finns det inte någon lag som definierar vad en ideell förening är. En sådan behöver inte heller registreras för att bli en juridisk person.⁵² Samtidigt är den ideella föreningen den vanligaste organisationsformen i det svenska civil-

samhället. Det har dock utvecklats en praxis som säger att en förening i juridisk mening kräver att ett antal individer (eller andra rättssubjekt) gått samman för att i gemensamma former i och genom föreningen samverka för en gemensam målsättning. Samverkan kan vara temporär eller gälla tillsvidare, och de relationer som gäller mellan individerna måste muntligt eller skriftligt formaliseras i stadgar.⁵³

Att de ideella föreningarna till så liten del varit infattade i ett juridiskt ramverk har dock förändrats i viss mån eftersom de måste följa bokföringslagen från och med årsbokslutet 2001. Det innebär att den ideella förening som äger aktiebolag eller driver näringsverksamhet samt de ideella föreningar som har tillgångar till ett marknadsvärde, som överstiger 30 basbelopp, är bokföringsskyldiga.⁵⁴ Att underställas bokföringslagen innebär förändringar. Många är exempelvis tvungna att skaffa kompetens genom konsulter och revisorer för att få hjälp med bokföring och redovisning. Förutom vad detta innebär för enskilda föreningar i deras praktiska vardag betyder det också att de bokföringsskyldiga och skattepliktiga blir lättare att få syn på.

De ideella organisationernas ekonomiska omfång

När forskarna som arbetade i *Johns Hopkins-projektet* kartlade det svenska civilsamhället, kunde de visa att det var lika stort, eller större, än jämförbara länders civilsamhällen. Det var ett oväntat resultat eftersom många forskare hade antagit att den starka svenska välfärdsstaten skulle tränga ut eller förminska civilsamhället.⁵⁵ De svenska resultaten kunde snarare tolkas i motsatt riktning – att civilsamhället stärks av offentliga institutioner och en demokratisk tradition.⁵⁶ Att det svenska civilsamhället visade sig vara så omfattande bidrog till ökat intresse bland såväl akademiker som politiker. Samtidigt visade det sig att civilsamhället var annorlunda strukturerat i Sverige än i exempelvis Tyskland och Storbritannien, bland annat beroende på hur den svenska välfärds-

politiken hade utformats under 1900-talet. De organisationer som var aktiva i välfärdens kärnområden var inte lika dominerande i Sverige som i många andra länder.⁵⁷

Inom *Johns Hopkins-projektet* användes de ideella organisationernas ekonomiska omsättning som ett av flera mått på det svenska civilsamhällets storlek. När forskarna följde upp resultaten från 1992 och jämförde dem med resultat från 2002 kunde de visa att omsättningen inom civilsamhällets organisationer hade vuxit från cirka 60 miljarder till 125 miljarder kronor på tio år och att andelen av BNP hade ökat från 4,1 till 5,3 procent. Det svenska civilsamhällets storlek hade alltså ökat i såväl absoluta som relativa tal. Vidare var cirka 110 000 personer anställda inom det svenska civilsamhällets organisationer 1992. Tio år senare var antalet 120 000. Det motsvarade en ökning från 2,5 procent av arbetskraften 1992 till 2,7 procent 2002.⁵⁸ I ekonomiska mått ökade alltså civilsamhällets omfång mellan 1992 och 2002. Samtidigt visar befolkningsundersökningarna att sedan 1992 har den andel av befolkningen som arbetar ideellt legat konstant kring hälften av den vuxna befolkningen. Däremot har den genomsnittliga tid som befolkningen arbetar ideellt ökat från 13 timmar i månaden 1992 till 16 timmar 2009.⁵⁹ Det betyder att det ideella arbetets omfång har ökat under perioden, mätt i antal arbetade timmar. Att den ekonomiska omfattningen av civilsamhällets organisationer ökar innebär inte att en större andel av befolkningen arbetar ideellt, även om antalet timmar som människor arbetar ideellt ökar.

Det svenska civilsamhället förändrades alltså mellan 1992 och 2002. Den allra största förändringen bestod i att Svenska kyrkan skildes från staten i och med millennieskiftet och blev som ett registrerat trossamfund en del av civilsamhället. Med tanke på Svenska kyrkans långa historia, storlek och komplexitet är det även med internationella mått mätt en mycket stor förändring som inte låter sig fångas

i enkom ekonomiska termer. Men redan i ett ekonomiskt perspektiv är det uppenbart att Svenska kyrkans inträde i civilsamhället får stora konsekvenser. Exempelvis innebar Svenska kyrkans inträde att antalet anställda i civilsamhället ökade med cirka 24 000 personer.⁶⁰ För att inte snedvrida uppfattningen om det svenska civilsamhällets mer allmänna förändring behandlade forskarna Svenska kyrkans inträde i civilsamhället för sig och skilde den från andra, mer allmänna processer. Därför ingick inte Svenska kyrkans inträde i civilsamhället när den ekonomiska omsättningen och dess andel av BNP beräknades (se ovan).

När forskarna följde upp *Johns Hopkins-projektet* kunde de alltså visa att civilsamhällets ekonomiska omfång hade växt mellan 1992 och 2002. De kunde också visa hur den ökade omsättningen hade fördelat sig mellan civilsamhällets organisationer, vilket ger en bild av hur dess struktur förändrades under perioden. För att åskådliggöra denna förändring har vi i tabell 1 lagt samman den tabell som beskrev civilsamhället 1992 med den tabell som följde upp med data för 2002.⁶¹ Observera att tabellen fångar upp Svenska kyrkans inträde i civilsamhället. I kolumnerna för 2002 inkluderas Svenska kyrkan, därför anger kolumnerna för 2002 en större ekonomisk omfattning än texten ovan.

Tabell 1. De ideella organisationernas verksamhetskostnader 1992 och 2002 i miljoner kronor och i procent av civilsamhällets totala kostnader (i avrundade tal och inklusive Svenska kyrkan för 2002).

	Kostnader		Andel av sektorn (%)	
	1992	2002	1992	2002
Kultur och rekreation	13 670	35 500	23	25
Social omsorg	4 430	20 600	7	15
Utbildning och forskning	7 940	15 300	13	11
Religion	2 530	14 700	4	11
Arbetsmarknad	12 530	24 200	21	17
Politik, identitet och intresse	4 590	8 200	8	6
Regional utveckling och boende	5 300	9 700	9	7
Sjukvård	1 620	2 600	3	2
Miljö	1 020	2 600	2	2
Internationella aktiviteter	3 450	4 600	6	3
Filantropi	1 470	1 300	2	1
Övriga	1 250	700	2	0
Totalt	59 800	140 000	100	100

Wijkström & Lundström 2002 samt Wijkström & Einarsson 2006.

Tabellen återger civilsamhällets organisationer, fördelade inom ett antal kategorier. Dessa kategorier är hämtade från en internationell klassificering (ICNPO) som möjliggör jämförelser mellan Sverige och andra länder.⁶² De är därför inte helt anpassade för organisationerna inom det svenska civilsamhället. Organisationernas verksamhet delas i vissa

fall upp i flera kategorier. När Svenska kyrkan gjorde sitt inträde i civilsamhället, sorterades till exempel den förkunnande och gudstjänstfirande verksamheten in i kategorin *religion*, medan diakonernas sociala verksamhet sorterades i *social omsorg* och kyrkomusikernas verksamhet i *kultur och rekreation*. Det innebär att det omfång tabellen visar är en konsekvens av vilka organisationer forskarna inkluderade i civilsamhället, och strukturen är en konsekvens av hur forskarna bedömde och kategoriserade organisationernas verksamheter.

Kategorin *religion* ökade under dessa tio år från 4 till 11 procent av civilsamhällets totala bokförda ekonomi, vilket naturligtvis speglar Svenska kyrkans inträde i civilsamhället. Men Svenska kyrkans inträde påverkade även andra kategorier. Kategorin *social omsorg* mer än fördubblade sin andel av civilsamhällets samlade ekonomi. Det var delvis en följd av att 6 000 anställda som arbetar med sociala frågor inom Svenska kyrkan sorterades under denna kategori. *Arbetsmarknad* och *Politik, identitet och intresse* minskade i stället under perioden med 4 respektive 2 procent.

Med tanke på att civilsamhällets andel av Sveriges samlade BNP ökade med mer än 1 procent under perioden, är det anmärkningsvärt att den kategori som omfattar social omsorg mer än fördubblade sin andel av civilsamhällets samlade ekonomi. Även om denna ökning till viss del kan förklaras av Svenska kyrkans intåg i civilsamhället, innebär det att den ekonomiska betydelsen av den sociala omsorg som producerades inom civilsamhället ökade högst avsevärt. Dessa resultat står i kontrast till att de organisationer som ägnar sig åt social omsorg inte har ökat sin andel av välfärdsproduktionen i det svenska samhället som helhet.⁶³ Inom välfärdsområdet dominerar fortfarande den offentliga sektorns organisationer, och den största tillväxten har skett bland de kommersiella välfärdsproducenterna.

Kultur och rekreation var den kategori som 1992 motsvarade den största andelen av det svenska civilsamhällets samlade ekonomi, och den dominerades av idrottsrörelsens organisationer. Denna kategoris andel hade dessutom ökat något tio år senare, från 23 till 25 procent av civilsamhällets samlade ekonomi. Att idrottsrörelsen är så stor bidrar till det svenska civilsamhällets särpräglade struktur.

Idrottsrörelsens storlek ger oss möjlighet att visa hur mångfasetterade de ideella organisationerna egentligen är och att vardagliga sätt att kategorisera dem inte alltid fångar denna mångtydighet. Idrottsorganisationer uppfattas gärna syssla med människors rekreation och fritidssysslor. Men eftersom idrottsrörelsen organiserar så många människor och har en så stor ekonomisk omsättning, blir den betydelsefull på fler sätt än så. Bland annat får den politisk betydelse. Riksidrottsförbundet (RF) är idrottsrörelsens samlande organisation. RF har i kraft av sin storlek förutsättningar att påverka politiska beslut och kan som sådan uppfattas som motpart till bidragsgivaren, staten. Denna karaktär förstärks av att RF, liksom Folkbildningsrådet (FBR), är en ideell organisation som agerar ”i myndighets ställe”. Både RF och FBR är pro forma ideella föreningar men fyller myndighetsfunktioner inom sina respektive fält eftersom de fördelar de statliga bidragen mellan medlemsorganisationerna och kontrollerar att dessa uppfyller bidragsvillkoren.

Att idrottsrörelsens organisationer är mångtydiga visar sig också i den stora mängden ideellt engagerade inom idrotten som gör sociala insatser. En så stor del som 14 procent av de ideellt engagerade i idrottsrörelsen menar att de gör sociala insatser inom ramen för sitt ideella engagemang. Att barn- och ungdomsidrotten tillskrivs en viktig fostrande funktion var och är ett viktigt skäl till det statliga stödet till idrottsorganisationerna.⁶⁴ Man bör alltså inte uppfatta idrottsrörelsens organisationer endast som arenor för människors fritidssysslor, de är också politiska och socialt inriktade organisationer. Idrotten är ett bra exempel på att

kategoriseringar mellan sociala insatser, politiskt engagemang och fritidssysselsättningar snarare går inom organisationer än mellan dem.

De ideella organisationernas anställda

Jämfört med andra länder är det svenska civilsamhället mindre professionaliserat, det vill säga att en mindre andel av arbetet inom de ideella organisationerna utförs av avlönad personal. Omräknat i heltidstjänster utfördes endast 24 procent av den samlade arbetsinsatsen 1992 som avlönat arbete.⁶⁵ Orsaken är att den folkrörelsetradition som präglar de svenska ideella organisationerna i stor utsträckning har förlitat sig på människors ideella engagemang. Det hindrar dock inte att de ideella organisationerna har anställda och att civilsamhället också utgör en arbetsmarknad. När forskarna följde upp 1992 års resultat och visade hur antalet anställda i civilsamhället hade förändrats på tio år, valde de att inte inkludera Svenska kyrkans 24 000 anställda.⁶⁶ Tabell 2 återger hur många anställda som arbetade i civilsamhällets organisationer 2002 och hur antalet anställda förändrats sedan 1992. Svenska kyrkans anställda är alltså inte inkluderade.

Tabell 2. Antal anställda inom civilsamhällets organisationer 2002 och förändringar jämfört med situationen 1992.

	Antal anställda 2002	Förändring från 1992
Kultur och rekreation	35 800	+ 5 000
Social omsorg	23 000	+ 9 100
Utbildning och forskning	22 500	+ 1 600
Religion	6 300	+ 200
Arbetsmarknad	12 100	– 2 900
Politik, identitet och intresse	6 800	– 700
Regional utveckling och boende	4 800	– 1 100
Sjukvård	4 500	+ 800
Miljö	2 100	– 400
Internationella aktiviteter	2 000	– 300
Filantropi	500	– 400
Övriga	600	– 400
Totalt	121 000	+ 10 500

Wijkström & Einarsson 2006

Forskarna kunde alltså visa att även om man inte tar hänsyn till de anställda inom Svenska kyrkan, ökade antalet anställda inom civilsamhället med mer än 10 000 personer. Antalet anställda ökade dock olika mycket i dess olika organisationer. De kategorier som ökade mest i både absoluta och relativa tal är *Social omsorg* samt *Kultur och rekreation*. Det var också organisationer verksamma inom dessa kategorier som ökade sin andel av civilsamhällets sammantagna ekonomi. Även inom *Utbildning och forskning* samt i viss mån inom *Religion* ökade antalet anställda. Organisationerna inom kategorin *Utbildning och forskning*

minskade dock sin andel av civilsamhällets samlade ekonomi. Organisationer verksamma inom *Arbetsmarknad* minskade mest i antalet anställda. Om vi lägger till den minskning som ägde rum inom *Regional utveckling och boende* samt *Politik, identitet och intresse*, minskade dessa organisationer med sammantaget nästan 5 000 anställda. I dessa tre kategorier återfinns många av det svenska civilsamhällets organisationer som ger röst åt grupper och ideologier. Även förändringarna av antalet anställda pekar alltså på en viss omfördelning inom civilsamhället, från röstbärande organisationer till organisationer som ägnar sig åt välfärdsinsatser. Alternativt pekar dessa resultat på att de organisationer som fått fler anställda blivit mer professionaliserade.

De ideella organisationernas inkomster

1992 uppgick civilsamhällets intäkter till cirka 67 miljarder kronor. 60 procent av inkomsterna genererade de ideella organisationerna själva. Av de egna inkomsterna var runt hälften medlemsavgifter, resten var inkomster från loppmarknader, lottförsäljning och inträden. De återstående 40 procenten fördelades så att 29 procentandelar kom från stat eller kommun, medan 11 procentandelar var privata gåvor eller donationer.⁶⁷ Det betyder att under det tidiga 1990-talet var det svenska civilsamhället mindre beroende av statligt stöd och privata gåvor än andra jämförbara länder.⁶⁸ Detta hänger samman med det svenska civilsamhällets struktur: de ideella organisationer som är aktiva inom välfärdens kärnområden hade 1992, liksom nu, en mindre framträdande ställning än i andra länder.

När resultaten från 1992 följdes upp, framgick det inte hur civilsamhällets inkomster som helhet hade förändrats. Vi kan dock följa hur inkomsterna från staten har förändrats sedan mitten av 1990-talet genom att använda oss av Staffan Johanssons forskning. Han har visat hur fördelningen av det statliga stödet på olika bidragskategorier förändrats från budgetåret 1994/95 till 2003.⁶⁹

Tabell 3. Det statliga stödets fördelning på stödformer i miljoner kronor. 1994/95–2003 (inklusive stöd från Allmänna arvsfonden och Svenska spel).

	1994/95	2003
Projektbidrag	648	1 305
Organisationsbidrag	3 500	1 135
Uppdragsersättningar	1 600	376
Verksamhetsbidrag		3 635
Anläggningsbidrag		24
Summa	5 748	6 472

Johansson 2005

I tabell 3, där Staffan Johansson beskriver det statliga stödet, är kategorierna inte de samma eftersom de förändrats under perioden. Verksamhets- och anläggningsbidrag fanns inte som egna kategorier budgetåret 94/95. Trots detta visar tabellen betydande förändringar. Budgetåret 1994/95 stod organisationsbidraget för den största andelen av det statliga bidraget. Denna kategori syftar till att stödja organisationer inkom för att de existerar utan krav på motprestation. Åtta år senare motsvarade denna kategori endast 18 procent av det statliga stödet. Även uppdragsersättningarna minskade i betydelse; 2003 motsvarade de 6 procent. Verksamhetsstödet som syftar till att stödja viss föreningsdriven verksamhet var den dominerande kategorin 2003 och motsvarade 56 procent av det statliga stödet. Även projektbidragen, som är stöd till föreningsdriven verksamhet av tillfällig och begränsad karaktär, ökade i betydelse under perioden. Budgetåret 2003 motsvarade denna form 20 procent av det statliga stödet. Anläggningsbidraget var till sist den minsta kategorin och utgjorde 0,4 procent av det statliga stödet 2003.

2003 var folkbildningen det område inom civilsamhället som tog emot den enskilt största andelen av det statliga stödet, nästan 2,6 miljarder kronor. Därefter kom idrotten som tog emot drygt 1,2 miljarder kronor. Tillsammans tog dessa två områden emot mer än hälften av hela det statliga stödet under 2003.⁷⁰

Forskningen kunde alltså visa att en allt större andel av det statliga stödet riktades till de ideella organisationernas välfärdsproducerande verksamheter, medan betydelsen minskade för sådant stöd som utgick därför att dessa organisationer ansågs ha ett egenvärde.⁷¹ Denna utveckling bör gynna organisationer med verksamheter som intresserar staten, vilket i sin tur torde påverka civilsamhällets struktur. Dessutom kan en sådan utveckling innebära att ideella organisationer riskerar att bli mindre självständiga gentemot staten som bidragsgivare eftersom finansieringen kopplas till deras välfärdsproducerande verksamhet. Det kan ju ligga nära till hands att de ideella organisationer, som kan komma i fråga för dessa stöd, anpassar sin verksamhet efter det statliga stödets villkor och att de får en mer marknadslik karaktär.

Det statliga stödet till folkbildningen är alltså stort. Det är därför lämpligt att dröja vid hur de verksamhetsinriktade statliga bidragen påverkar studieförbunden. Detta kan antyda hur bidragen påverkar ideella organisationer generellt. År 1990 gick staten över till målstyrning av stödet till studieförbunden för att på så sätt försäkra sig om studieförbundens självständighet gentemot bidragsgivaren. Dessutom bildades Folkbildningsrådet för att ge folkbildningen ytterligare kontroll över sin ekonomi. En närmare granskning av hur studieförbunden utvecklats sedan 1990 pekar dock på att konstruktionen av bidraget snarast tycks leda till att de strävar efter att öka sin andel av den samlade mängden studietimmar. Därmed uppstår både konkurrens om deltagare och medlems/samverkansorganisationer samt en större likhet mellan studieförbunden.⁷² Målstyrningen tycks alltså leda till att

studieförbunden uppträder mer marknadslikt i det att de konkurrerar och att deras ideologiska särprägel tunnas ut.⁷³ En möjlig slutsats är att trots den direkta eller formella självständighet som målstyrningen syftar till, så åstadkommer denna ett indirekt beroende genom de villkor som är förknippade med statsbidragen.

Samtidigt är det svårt att visa att förändringar i hur det statliga stödet fördelats verkligen leder till en ökad inriktning mot verksamhet. Dröjer vi vid idrottsrörelsen och folkbildningen, de områden som tar emot mest statligt stöd, visar det sig att det är svårt att utvärdera vilka effekter det statliga stödet verkligen fått och hur det använts.⁷⁴ Granskningarna av folkbildningen och idrotten visar att det faktum att en större andel av det statliga bidragen har kopplats till verksamhet inte nödvändigtvis betyder att organisationerna bedriver mer av sådan verksamhet. Eftersom många ideella organisationer har en sedan länge upparbetad kunskap om hur man skriver ansökningar och projektplaner som passar med de statliga målen, finns det ingen entydig koppling mellan hur stödet fördelas och vad som verkligen händer inom organisationerna.

Från röst till service?

Forskarna kunde alltså visa att civilsamhällets tyngdpunkt i viss mån hade förskjutits från en företrädande och opinionsbildande roll till förmån för välfärdsproducerande verksamheter. Denna förändring hade de uppmärksammat redan 1995 och beskrivit med uttrycket *från röst till service*.⁷⁵ Detta uttryck har bidragit till att forma människors samtal och uppfattningar om det svenska civilsamhället.

Det är svårt att bortse från att de ekonomiska mått vi återgivit här pekar på en sådan tyngdpunktsförskjutning. Samtidigt finns det skäl att diskutera uttrycket *från röst till service* eftersom det har fått så starkt genomslag. Att det svenska civilsamhället gått från röst till service kan ge intryck av att detta har kommit att domineras av välfärdsproduce-

rande ideella organisationer och att deras traditionella företrädande eller politiska roll blivit underordnad. Det finns flera skäl att nyansera en sådan alltför entydig tolkning.

Vi bör inte glömma att även om *Social omsorg* är den kategori som hade ökat mest under perioden 1992–2002, hade den fortfarande en väsentligen mindre omfattning än *Kultur och rekreation* och något mindre än *Arbetsmarknad*.

Inom civilsamhället har organisationer engagerade i välfärdsfrågor fått större ekonomisk betydelse, och de ideella organisationernas kostnader som kan kopplas till välfärdsproducerande verksamheter har ökat. Det behöver dock inte betyda att detta måste ske på bekostnad av deras röstfunktion eller att de skulle vara mindre intresserade av att utöva politisk påverkan. Röst- och servicefunktionerna kan ju förstärka varandra eftersom ideella organisationers förmåga att påverka både politiken och den allmänna opinionen förmodligen ökar om de agerar genom att till exempel utföra välfärdstjänster. Är man aktiv, oavsett om det sker inom välfärden eller miljödebatten, blir man trovärdig och får kraft att sätta bakom sina ord. Möjligtvis skulle det i så fall kunna tyda på att civilsamhällets röstfunktion fått starkare genomslag i välfärdsfrågor.

Uttrycket *från röst till service* gör till sist att det finns skäl att uppmärksamma den mångtydighet som finns både inom organisationer och inom civilsamhället. Man skulle kunna dra slutsatsen att en allt större andel av medlemmarna och de ideellt engagerade ägnar sig åt välfärdsinsatser. Men de stora ideella organisationerna skiljer sig åt i toppen och botten. Även om vissa stora ideella organisationer expanderar som välfärdsproducenter, är det inte säkert att gräsrotter och lokalavdelningar märker av detta. Ofta fortsätter de på samma sätt som tidigare. Expansion och ökad professionalisering inom ideella organisationer ger inte sällan upphov till frustration, både i den elit som skall styra organisationen och den bas som skall bära upp den. Det

är vidare viktigt att påminna om att de ekonomiska mått vi återgivit främst gäller de organisationer som har anställda och tillräckligt stor ekonomi för att bli synliga. Alla små och lokala organisationer behöver inte nödvändigtvis förändras på samma sätt. Det kan också vara så att den utveckling, som beskrivs i uttrycket *från röst till service*, tyder på ökad uppdelning av det svenska civilsamhället mellan de stora ideella organisationerna vars ekonomier växer och de som fortsätter att vara små och lokala.

Trots denna mångtydighet tycks civilsamhällets organisationer ha kommit att uppfattas som allt viktigare för välfärden. Detta kom möjligen till uttryck i det faktum att det var med de socialt inriktade organisationerna som regeringen och Sveriges Kommuner och Landsting tecknade en överenskommelse 2009. De socialt inriktade organisationerna var å sin sida angelägna om denna överenskommelse eftersom de menade att behovet av spelregler för relationerna med den offentliga sektorn hade ökat.

Stiftelser och federationer

Inledningsvis berörde vi de ideella föreningarna. När man diskuterar ideella organisationer inbegriper man dock ofta även andra organisationsformer, och bland dessa finns stiftelser. Stiftelserna är i ett ekonomiskt perspektiv en viktig del av civilsamhället. Dessutom har deras andel av civilsamhällets ekonomi ökat under de tio år som denna översikt har diskuterat. Trots sin ekonomiska betydelse blir stiftelserna gärna osynliga i beskrivningar av det svenska civilsamhället. De forskare som särskilt intresserat sig för stiftelser menar att denna osynlighet delvis beror på att det är den ideella föreningen, med dess medlemsbaserade demokratiska struktur, som är den grundläggande organisatoriska byggstenen i den svenska folkrörelsetraditionen.⁷⁶ Stiftelserna uppfattas därför inte som typiska folkrörelseorganisationer.

I stiftelselagen från 1997 definieras vad en stiftelse är. Med stiftelse avses en egendom som är avskild av stiftaren för att förvaltas enligt vissa statuter och för ett visst syfte. Stiftelsen har en styrelse men inga medlemmar och har därför inte samma demokratiska form som en ideell förening. Stiftelser med en förmögenhet som överstiger 350 000 kronor måste dessutom anmälas och registreras vid länsstyrelsen.⁷⁷ År 2002 fanns det cirka 11 500 större ideella allmännyttiga stiftelser, och sammantaget hade de svenska stiftelserna ett kapital på upp till 270 miljarder kronor. År 2002 uppskattades stiftelserna dela ut omkring 6 miljarder kronor till främst forskning.⁷⁸

För att uppmärksamma att det svenska civilsamhället inte enbart består av ideella föreningar, som ofta kopplas samman med folkrörelser, lyfte forskarna fram civilsamhällets organisatoriska mångtydighet när de följde upp *Johns Hopkins-projektet* 2006.⁷⁹ Tabell 4 visar hur civilsamhällets samlade omsättning fördelat sig mellan olika former av organisationer, och hur denna fördelning har förändrats mellan åren 1992 och 2002. Svenska kyrkan är inte inkluderad i tabellen.

Tabell 4. Olika organisationsformers andel av civilsamhällets sammanlagda kostnader 1992 och 2002 (procent).

	1992	2002
Ideella föreningar	80	69
Stiftelser	12	23
Ekonomiska föreningar	6	6
Samfällighetsföreningar	2	2
Totalt	100	100

Wijkström & Einarsson 2006

De ekonomiska föreningarnas och samfällighetsföreningarnas andelar av civilsamhällets samlade omsättning förblev oförändrade under perioden. Däremot fördubblade stiftelserna nästan sin andel på de ideella föreningarnas bekostnad. De ideella föreningarna dominerar fortfarande civilsamhället, men det har skett en tyngdpunktsförskjutning till förmån för stiftelserna.

Men floran av organisationsformer är egentligen mer komplicerad än vad tabell 4 visar. Både ideella föreningar och stiftelser bildar ibland aktiebolag. När vi också inkluderar Svenska kyrkan i civilsamhället och redovisar aktiebolagen som en egen kategori, utgör aktiebolagen en knapp tiondel av civilsamhällets sammantagna kostnader. Den del av civilsamhällets ekonomiska omfång som utgörs av aktiebolag är alltså inte marginell.

En annan betydelsefull organisationsform i det svenska civilsamhället är federationen. Federationer skiljer sig från ideella föreningar i det att de har andra organisationer som medlemmar. Att organisationer går samman i federationer är karaktäristiskt för det svenska civilsamhällets folkrörelsetradition.⁸⁰ Att organisationer som liknade varandra ideologiskt gick samman innebar att de fick ökad styrka eftersom federationen då kunde företräda stora befolkningsgrupper via sina medlemsorganisationer. Detta var viktigt för folkrörelsernas organisationer eftersom de ofta strävade efter att påverka politiska beslut.

De federationer som växte fram i det svenska civilsamhället är demokratiska eftersom medlemsorganisationerna kontrollerar dem genom att vara representerade i deras styrelser och på deras årsmöten. Det finns också ofta en övergripande ideologi inom federationen som underlättar relationerna mellan medlemsorganisationerna och som kan ge federationen legitimitet gentemot omgivningen.⁸¹ Därmed passar federationen in i den svenska folkrörelsetraditionen, vilket ger dem legitimitet inför staten och andra organisationer. Under senare år har dock federationens

traditionella form som en demokratisk och ideologiskt sammanhållen organisation kommit att utmanas. Studieförbunden är ett illustrativt exempel.

Alla de nio statsbidragsberättigade studieförbunden utom Folkuniversitetet är federationer som har andra organisationer som sina medlemmar. Denna konstruktion kommer sig av studieförbundens tillkomsthistoria. De är sprungna ur folkrörelsernas vilja att bedriva folkbildning och formade av de villkor som var kopplade till statsbidragen. Studieförbundens medlemmar var under lång tid främst de organisationer som grundade dem. Från det sena 1990-talet har dock nya organisationer, som inte ingår i studieförbundens ursprungliga folkrörelser, anslutit sig och blivit medlemmar. Dessutom har samverkansorganisationerna tillkommit, och de har ökat i betydelse. Av de 318 organisationer som var anslutna till studieförbunden år 2008 var 113 samverkansorganisationer.⁸²

Samverkansorganisationerna utgör en ny anslutningsform till studieförbunden som inte passar in i deras federativa strukturer där organisationer är medlemmar. Samverkansorganisationerna har formella avtal om samverkan med studieförbunden men inte tillträde till federationens demokratiska institutioner. De har dessutom ofta en lösare ideologisk och historisk koppling till studieförbunden. Genom att låta organisationer ansluta sig genom formaliserade samverkansrelationer kan studieförbunden expandera med hjälp av även sådana organisationer som inte ingår i den folkrörelse de är sprungna ur och där de har sin ideologiska legitimitet. Genom att bedriva studiecirkelverksamhet med och genom samverkansorganisationerna kan studieförbunden dra nytta av de ökade anslag som en expansion innebär utan att för den skull behöva omformulera den egna ideologiska hemvisten eller identiteten.⁸³

Dessutom har studieförbunden ofta bildat aktiebolag för att kunna bedriva sådan verksamhet som inte är förenlig med villkoren för stats-

bidrag. Därmed kommer studieförbunden att utgöra stora och komplexa organisationsstrukturer där ideella organisationer ingår som medlemmar eller samverkansorganisationer. Utöver dessa ingår också kommersiella bolag. Studieförbunden är ett exempel på att civilsamhällets organisationer vid en första anblick kan uppfattas som demokratiska och medlemsbaserade på det sätt vi vant oss vid i det svenska civilsamhället. Men om vi granskar dem mer noggrant, kan det visa sig att de består av stora komplexa formationer i vilka även kommersiella aktörer kan rymmas.

Det ideella engagemanget

Så långt civilsamhällets organisationer och ekonomi. Nu skall vi beskriva svenskarnas ideella engagemang. Syftet är att presentera och i någon mån diskutera en aspekt av ett aktivt medborgarskap. I fokus står ideella eller frivilliga insatser i föreningslivet. Under senare år har sådana aktiviteter beskrivits som en del av ett utvidgat medborgarskap som innefattar ett antal roller, bland annat i civilsamhället.

Låt oss inledningsvis antyda några viktiga perspektiv. I den svenska och nordiska traditionen har människors engagemang i civilsamhället setts både som ett avgörande inslag i och en förutsättning för en fungerande demokrati. Samtidigt har föreningslivet betraktats som en demokratiskola, och då har inflytande- och demokratiaspekterna betonats. I de här sammanhangen har föreningsengagemanget i första hand setts som en reell eller potentiell *resurs*, genom vilken medborgarna kunnat påverka både den egna situationen och andras villkor men också den demokratiska processen.

I ett annat perspektiv betonas att medborgarnas engagemang både kan vara uttryck för och generera *socialt kapital*. Framför allt föreningslivet ger möjlighet att bygga upp nätverk och etablera relationer som kan komma att fungera som ett slags kapital. I forskningen har

medborgarnas tillit och ideella engagemang kommit att bli de vanligaste måtten för att avgöra det sociala kapitalets omfattning och utbredning.

I ytterligare ett perspektiv betonas *tillhörigheten*. Det handlar då om vilka som har möjlighet att (och vill) tillhöra de formationer som vi här diskuterar och vilka som inte har det. Föreningslivet och de nätverk som människor skapar är inte bara inneslutande och eventuellt välgörande för en vidare samhällsgemenskap. De kan också vara exkluderande och uttryck för särintressen som kan stå i direkt motsättning till bland annat en demokratisk integration.

Låt oss till sist betona att ideella eller frivilliga insatser också kan förstås i ett *förpliktelseperspektiv*, det vill säga att man som medborgare har ansvar för att bidra till något gemensamt. Förpliktelser avser inte bara direkta insatser. Även medlemskap kan förstås i ett sådant perspektiv.

Ambitionen i de befolkningsundersökningar som här presenteras har varit att kartlägga och ringa in alla slags insatser i föreningslivet. De fängade därför redan i den första studien 1992 upp ett bredare engagemang än enbart det med folkrörelseprägel. I och med denna nya och mer förutsättningslösa ansats kunde forskarna konstatera att svenskarnas engagemang var anmärkningsvärt stort, i både ett nordiskt och ett i övrigt internationellt jämförande perspektiv. Samtidigt verkade engagemanget bära tydliga drag av en svensk (och nordisk) särart.⁸⁴

Genom det mycket stora antalet föreningar, som vi tidigare beskrivit, och genom att 86 procent av alla 16–84-åringar i befolkningen är medlemmar i en förening framstår Sverige vid en internationell jämförelse som mer föreningstätt och svenskarna som mer engagerade än vad man är i de flesta andra länder.⁸⁵

Medborgarnas insatser

Svenskarnas ideella arbete ser enligt de så kallade befolkningsstudierna ut som tabell 5 visar (de frågor som ställts har varit identiska i alla

studier, nämligen om de tillfrågade vid minst ett tillfälle under föregående år gjort någon insats i någon eller några av de organisationer som räknas upp).

Tabell 5. Omfattning av ideellt arbete. Andel (procent) av befolkningen totalt samt efter kön 1992, 1998, 2005 och 2009 (16–74 år).

	Män	Kvinnor	Totalt
1992	52	44	48
1998	53	50	52
2005	53	49	51
2009	54	43	48

Svedberg, Jegermalm & von Essen 2010

Engagemanget är som synes anmärkningsvärt stabilt. De totalt sett små förändringarna bör knappast betonas. Stabiliteten verkar inte bara gälla för Sverige utan tycks vara ett mönster som återfinns i många andra europeiska länder under senare år. Att ungefär hälften av den vuxna befolkningen arbetar ideellt, vid den senaste befolkningsstudien, gör de svenska medborgarna exceptionellt aktiva i ett internationellt perspektiv. Bara i USA, Norge och Holland kan man finna liknande nivåer. Talet om ett minskat engagemang i ideellt arbete (och därmed en snabb erosion av det sociala kapitalet) har inte något generellt empiriskt stöd.⁸⁶ Det finns inte anledning att acceptera ensidigt negativa beskrivningar av utvecklingen. Data går inte att tolka på något annat sätt än att möjligheterna är (fortsatt) goda för att medborgarna skall engagera sig och göra insatser inom föreningsväsendet och att omfattningen av engagemanget är fortsatt stabilt. Dessutom verkar omfattningen av engagemanget vara relativt oberoende av den konjunktur som råder

vid intervjutillfället. Med detta sagt bör vi ändå påtala att den andel av befolkningen som gör insatser verkar bli något lägre vid konjunkturedgångar, vilket visar sig i början på 1990-talet och vid slutet av 2000-talets första decennium. Vidare har engagemanget fått en mindre stark politisk inriktning, i varje fall i den mening att engagemanget i politiska partier har sjunkit drastiskt sett över tid. Om detta i sin tur och totalt sett lett till att det slags engagemang som rör inflytande och makt blivit mindre, vet vi däremot föga om.

Tabell 5 visar också att engagemanget bland Sveriges kvinnor har minskat. Detta pekar på att en tioårig könsutjämning inte bara har hejdats utan även att vi i Sverige är tillbaka vid de skillnader som rådde vid början av 1990-talet. Återigen och med än större eftertryck än vid tidigare studier kan det konstateras att män är betydligt mer aktiva i det svenska föreningslivet än kvinnor. Detta är inte fallet i exempelvis Danmark och Norge. Utan att föreningsväsendet kan sägas vara en manlig bastion kan vi ändå konstatera att det är omkring 400 000 fler män än kvinnor som uppger att de gjort en ideell insats. Detta faktum underlättar knappast den rörelse mot ökad jämställdhet som funnits inom föreningsväsendet under senare år, varken när det gäller deltagande eller inflytande.

Det har också funnits farhågor att engagemang i ideellt arbete och därmed i civilsamhället skulle vara en kvinnofälla och bli en ersättning för fullvärdigt förvärvsarbete.⁸⁷ Alla empiriska data pekar emellertid på att den grupp kvinnor som är mest aktiv i ideellt arbete är heltidsarbetande. Detta gäller för såväl de föregående som för 2009 års studie. Ideellt arbete tycks med andra ord inte generellt ersätta eller komplettera brist på arbete och bli något *i stället för arbete* för dem som står utanför arbetsmarknaden.

För att i någon mån fånga upp nya och andra former av engagemang än det ideella arbetet ställs i de senare befolkningsstudierna också frågor

om engagemang via Internet men utanför det traditionella föreningslivet – med andra ord varken inom eller via någon organisation som den svarande redan är aktiv i på traditionellt sätt. Detta verkar nu ha fått ett starkt genomslag, speciellt bland de yngre. Omkring en femtedel av alla, liksom en dryg fjärdedel av gruppen mellan 16 och 44 år, har engagerat sig via Internet under det senaste året. Det är intressant att notera att ett sådant här uttryck för ett aktivt medborgarskap inte verkar konkurrera med ett traditionellt engagemang, utan snarare fungera komplementärt.⁸⁸

Vilka gör insatser och hur mycket?

De som arbetar ideellt är ofta engagerade i mer än en organisation. Det kan uttryckas som att genomsnittligt gör varje aktiv person insatser i 1,8 organisationer. Befolkningsundersökningarna på 1990-talet visade att de svenska medborgarna i anmärkningsvärt hög grad också var *medlemmar* i den organisation där de arbetade ideellt – den klassiska folkrörelsemodellen verkade i den meningen ha stått sig stark. Detta bekräftas också i undersökningen från 2009. Så ser det dock inte ut i resten av Europa, där bara omkring hälften av alla aktivister är medlemmar i den organisation där de är engagerade. I svensk och nordisk folkrörelsetradition finns en stark koppling mellan att göra insatser, vara medlem och få möjligheter till inflytande genom demokratiska beslutsprocesser. Denna modell och detta starkt förhållande folkrörelseideal verkade i början på 2000-talet stå inför svårigheter när det gällde att få dem som gjorde insatser att också bli medlemmar. Data från 2005 års studie pekade i en sådan riktning.

Men något har uppenbarligen hänt, åtminstone när det gäller medlemskapet. Återigen är den andel av aktivisterna som också är medlemmar lika stor som den var i början på 1990-talet. I den senaste undersökningen som här refereras säger sig 88 procent av dem, som gjort en

insats i en organisation, också vara medlemmar. Det är en indikator på vitalitet i delar av den svenska folkrörelsetraditionen. Det här är en oväntad utveckling som inte enkelt låter sig förklaras. Möjligen är det så att organisationerna allmänt blivit mer medvetna och handlingsbenägna när det gäller det faktum att det inte längre är en självklarhet att vara medlem för att göra en insats. Det är värt påminna om att det är i de äldre generationerna som andelen aktiva som också är medlemmar är som störst, medan andelen bland ungdomar mellan 16 och 18 år ”bara” är 75 procent

Hur fördelar sig då engagemanget mellan olika åldrar? Här kan vi konstatera att andelen unga aktiva män har blivit mindre än den var i början på 1990-talet. Andelen kvinnor har också blivit mindre. Skillnaden är dock ganska liten om man jämför 1992 och 2009 års uppgifter. Ett par möjliga förklaringar till att det ser ut på detta sätt är att de unga växer in i vuxenlivets olika roller allt senare och därmed etablerar sig senare på arbets- och bostadsmarknaden och att de skaffar barn senare. Till detta skall läggas svårigheterna för vissa unga att över huvud taget få arbete under senare år. Allt detta innebär att de inte har samma tillgång till sociala arenor, något som är av avgörande vikt för att man skall bli engagerad i ideellt arbete. Samtidigt är andelen som gör insatser mycket hög för dem mellan 16 och 18 år, 56 procent. De pessimistiska slutsatser och farhågor, som andra forskare gjort sig till tolk för, om utvecklingen av de unga svenskarnas engagemang kan starkt ifrågasättas. Från mitten av 1970-talet fram till början/mitten av 1990-talet växte engagemanget bland de unga. De blev både medlemmar och aktivister. Denna utveckling nådde möjligen en rekordnivå under tidigt 1990-tal då en överväldigande majoritet var medlemmar i någon organisation samtidigt som många var aktiva. Därför tenderar också diskussioner och förutsägelser att bli missvisande som ensidigt tar sin utgångspunkt i början på 1990-talet.⁸⁹ Den uppenbara värdeförskjutning som sker

mot en mer individualistisk livshållning verkar helt enkelt inte stå i motsättning till det slags engagemang vi här undersöker. Man kan tala om det som en ny kollektiv individualism.⁹⁰

Det är vidare värt att betona att det skett en påtaglig nedgång bland medelålders kvinnor men en relativt kraftfull ökning bland de allra äldsta kvinnorna, liksom en allmän ökning bland de äldre männen. Att vi bland de äldre finner en långsamt uppåtgående trend är knappast att förvånas över med tanke på att alltför svenskar förblir relativt friska och resursstarka allt högre upp i åldrarna. De har också varit och är delaktiga i en framgångsrik folkrörelsetradition. Det sistnämnda gäller inte minst för den stora 40-talsgeneration som återfinns i detta åldersspann. Nedgången bland kvinnor i övre medelålder kan ha samband med ett långsiktigt ökat ansvarstagande för gamla anhöriga samtidigt som åtskilliga i denna åldersgrupp gör insatser för (vuxna) barn och barnbarn.⁹¹ En annan förklaring kan vara att kvinnor födda under 1950- och 1960-talen kanske inte finner de tillgängliga ideella arenorna tillräckligt lockande, när de sociala arenor tonar ut som öppnats genom barnens aktiviteter och engagemang. Sammanfattningsvis kan vi konstatera att den åldersgrupp där störst andel gör insatser är 30-44-åringarna och så verkar det ha varit under en lång period.

Om vi i stället för att titta på andelen aktiva iakttar hur mycket tid de aktiva lägger ned på insatser, så ökar den över tid. Eftersom det handlar om så många individer, innebär förändringarna en kraftfull ökning av medborgarnas sammanlagda ideella insatser. I befolkningsstudien från 2009 uppger kvinnor och män att de gör lika stora insatser i tid räknat. Tidigare har alltid männen varit fler och gjort mer, men eftersom män och kvinnor arbetar lika mycket nu, minskar det stora glappet mellan könen något.

För att få en mer konkret uppfattning om hur stora insatserna är, kan vi räkna om det totala antalet insatstimmar till heltidsårsarbeten

och finner då att de ideella insatser som görs i frivilliga/ideella organisationer i Sverige uppgår till omkring 400 000 heltidsårsarbeten. Det är med alla mått mätt mycket stora insatser.

Tradition och förändring när det gäller insatsernas karaktär

Så långt de ideella insatsernas omfattning och hur dessa fördelar sig bland befolkningen och förändras över tid. Tabellen 6 ger en bild av vilka slags insatser det kan handla om.

Tabell 6. Det frivilliga arbetets fördelning på olika insatser 1992, 1998, 2005 och 2009. Andel (procent) för dem som arbetar ideellt.

	1992	1998	2005	2009
Utbildning eller ledarskap	24	21	23	33
Styrelseuppdrag/adm.	58	56	70	80
Information/opinionsbildning	14	15	15	26
Penninginsamling	26	20	20	21
Direkta hjälpinsatser	12	12	12	19
Andra insatser	3	16	16	12

Svedberg, Jegermalm & von Essen 2010

De aktiva gör fler typer av insatser om vi jämför 1992 och 2009 års studier. Enda undantaget är *penninginsamling* där det har skett en mindre nedgång. Ökningen tycks också ha fortsatt mellan de två studierna på 2000-talet, med undantag för det lite lösligare engagemang som vi benämnt *andra insatser*. De tre områden där påtagligt stora öknings har skett – *Utbildning eller ledarskap*, *Information/opinionsbildning* och *Direkta sociala insatser* – fångar upp bredden av aktiviteter och ger en fingervisning om viktiga områden för det nutida ideella arbetet. Här

återfinns de traditionella informations/opinionsbildningsinsatserna men också starkare fokus på utbildning och ledarskap, vilket möjligen kan vara ett uttryck för professionaliseringstendenser inom den ideella sektorn. Vi kan också konstatera att nästan var tionde vuxen svensk, det vill säga över en halv miljon individer, gör en direkt hjälpinsats genom föreningsväsendet. Det är en oväntat hög andel och ger en vink om civilsamhällets betydelse, inte bara som opinionsbildare utan också när det gäller att ge direkta bidrag till landets välfärd (och välfärdsarbete).

Vi kan också vända på resonemanget och trycka på att de frivilliga insatserna inte genomgått några drastiska förändringar sedan det förra undersökningstillfället. Det hindrar dock inte att det finns vissa svenska särdrag samt vissa långsiktiga förändringstendenser. Styrelseuppdrag och administration är fortsatt de vanligaste uppgifterna och har en unikt hög omfattning i Sverige. Det är proportionellt fler män än kvinnor som gör insatser inom än utom organisationen – i utbildning, ledarskap och styrelseuppdrag. Det är däremot proportionellt fler kvinnor än män som gör utåtriktade insatser som direkta hjälpinsatser samt bedriver information/opinionsbildning och penninginsamling. Det ideella arbetet tycks alltså präglas av ett könsmonster, där kvinnor i högre grad riktar sig till andra människor och män i högre grad agerar inom och för organisationer. Samtidigt har kvinnorna sakta men säkert tagit allt större plats i styrelsesammanhang, och de tidigare starka könsskillnaderna minskar på det området.

I vilka av civilsamhällets delområden görs insatserna?

I idrottens alla verksamheter finns den allra största gruppen medborgare som gör insatser (det är naturligtvis också där den största gruppen aktiva finns). Engagemanget och insatserna i idrotten ökade under 1990-talet och verkar nu ligga stabilt på en hög nivå. De 20 procent av alla vuxna, som utför någon ideell insats under ett år inom idrotten, utgör långt

över en miljon människor. I internationellt perspektiv är det en unikt hög andel av befolkningen. Det är fortfarande betydligt fler män än kvinnor som gör sådana insatser, och skillnaderna verkar inte minska när vi ser till hela undersökningsperioden.⁹² Det här är något av ett memento för en idrottsrörelse som målmedvetet strävat efter att skapa jämställda villkor för män och kvinnor och för pojkar och flickor. För att skapa lite bättre överblick presenteras en indelning i områden där stora insatser görs (tabell 7). Vi vill göra läsarna uppmärksamma på att denna indelning utgår från uppläggningsen av befolkningsstudierna och att denna inte överensstämmer med de kategorier som användes inom det tidigare presenterade *Johns Hopkins-projektet*.

Tabell 7. Det ideella arbetet 1992, 1998, 2005 and 2009. Andel (procent) av befolkningen (16–74 år) engagerade i den ideella sektorns största delområden.

	1992	1998	2005	2009
Idrott	16	19	20	20
Social inriktning	17	18	16	15
Boende	5	6	8	7
Religion	5	7	6	6
Kultur	7	7	5	5
Fack	6	6	4	4

Svedberg, Jegermalm & von Essen 2010.

Stabiliteten är slående. Inte minst verkar det gälla för insatser som görs i religiösa sammanhang. Här skall också nämnas att för första gången verkar nu våra invandrades religiösa engagemang slå igenom, men endast bland män. Värt att betona är också de stora insatser som görs i organisationer med social inriktning, trots en liten minskning. Relativt

sett kan vi dock notera en lite större ökning för engagemang i boendet, liksom en något större minskning för insatser inom både kulturområdet och facket. Det är ändå värt understryka att det är 300 000 personer eller fler som gör en obetald ideell insats i ett fackligt sammanhang eller i en kulturförening.

Sett i ett lite längre tidsperspektiv har insatserna i direkta politiska organisationer stabiliserats på en unikt låg nivå. Det är nu två procent som gör sådana insatser. Det är en mycket låg andel av befolkningen som nu gör insatser i kvinnoorganisationer, organisationer med internationell inriktning, fredsorganisationer och miljöorganisationer. Inte i något av fallen – förutom bland miljöorganisationerna – kommer andelen upp i ens 1 procent. Också detta blir till något av ett memento för dessa organisationer. Åtskilliga studier har visat att stora delar av befolkningen är positivt inställda till just den här typen av organisationer, men de är uppenbarligen inte villiga att själva göra en insats, eller också anser dessa organisationer att det inte (längre) är viktigt att få med ideellt verksamma medborgare.

Det avgörande är dock att minskningen i engagemang i en del organisationstyper totalt sett inte verkar krympa det ideella engagemanget bland befolkningen. Detta fortsätter, som vi sett, att vara anmärkningsvärt högt. I stället verkar det ske en viss *omfördelning av engagemanget*, både mellan delområden och mellan uppgifter.

En fråga om bakgrund, kön och ålder

Att ha högre utbildning ökar sannolikheten för att göra ideella insatser. Även högre inkomst verkar påverka sannolikheten. En viktig faktor har vidare varit föreningstraditionen i den egna uppväxtfamiljen. Liksom i tidigare undersökningar visar uppgifter från 2009 års befolkningsundersökning att personer uppvuxna i föreningsaktiva familjer är mer aktiva än de som inte har en sådan tradition. Utbildning, inkomst och

föreningstradition är bestämningsfaktorer som har kommit att inta något av en särställning. Vidare visar befolkningsundersökningarna att medborgare som är medlemmar i ett tjänstemannafack är något mer aktiva än de som tillhör ett LO-förbund eller inget fack alls. När anställningsgraden granskas, ökar andelen ideellt arbetande något bland dem med heltidsanställning. Speciellt tydligt är det för kvinnor.

Att ha hemmavarande barn ökar människors möjligheter att träffa olika slags människor. Resultaten pekar på att föräldrar som lever med barn tenderar att arbeta ideellt i större utsträckning än andra. Detta gäller speciellt för kvinnor men även för män. Kvinnor som är bosatta på landsbygden och i mindre samhällen är mest aktiva. Män är däremot mest aktiva i mindre och mellanstora städer. Skillnaderna är inte särskilt stora, men generellt verkar de som bor i de tre storstadsområdena vara minst aktiva.

Personer som är födda utanför Sverige gör insatser i lägre grad än svenskfödda. Det gäller för båda könen. En viktig förklaring verkar vara i vilken utsträckning de förvärvsarbetar. Ett arbete och därmed oftast en arbetsplats ger tillgång till en arena med möjlighet till mötesplatser och kontakter som i sin tur kan leda till ideellt arbete. Invandrare som är förankrade i arbete gör ideella insatser i nästan lika stor utsträckning som personer födda i Sverige. En annan förklaring kan vara att många invandrargrupper kommer från icke demokratiska länder som saknar de nordiska ländernas starka föreningstradition. Våra data ger stöd för båda dessa hypoteser.

Frivilligt arbete uppvisar, som vi redan sett, vissa könsmonster. En större andel av männen än kvinnorna gör insatser, och män och kvinnor är aktiva i lite olika sammanhang. Män gör mer insatser inom idrott, kvinnor lite mer i socialt inriktade organisationer. Könsskillnaderna är dock förhållandevis små, kanske mindre än vi kunde förvänta oss.

När det gäller de frivilliga insatsernas karaktär ser vi tydliga ålders-

mönster. Många uppdrag eller insatser dyker upp eller kommer på tal först i medelåldern eller mitt i den yrkesverksamma tiden. Unga vuxna (men inte de allra yngsta) och äldre är mindre aktiva över lag. Personer mellan 30 och 45 år är inte bara de mest aktiva utan verkar samtidigt ha mest inflytande över organisationerna. Det nya och kanske mest intressanta är att 40-talisternas starka dominans definitivt har brutits till fördel för en yngre generation. Mot bakgrund av data från tidigare studier fanns det anledning att befara att det skulle uppstå ett glapp efter 40-talsgenerationens exempellösa aktivism och inflytande. Så verkar dock inte vara fallet.

När vi ser till hela undersökningsperioden och till de fyra studier som genomförts kan vi konstatera att två variabler återkommer hela tiden och är starkt positivt korrelerade med ideella insatser. Den första variabeln är att ha en uppväxt där föräldrarna varit engagerade. Den andra är att själv och vid sidan av ideellt arbete också göra informella insatser för grannar, vänner, arbetskamrater och anhöriga. Sammanfattningsvis kan det sägas att ett kulturellt och socialt arv i samspel med egna insatser för andra verkar utgöra en god grund för ideellt engagemang. Att ha tillgång till sociala arenor, att ha resurser och erfarenheter som knyter an till ideellt arbete synes med andra ord öka sannolikheten för att någon skall göra ideella insatser.

Civilsamhällets kärntrupp

Den enskilt största gruppen bland de aktiva utgörs av dem som arbetat under längre tid och som gör ett större antal insatstimmar i månaden. Denna grupp särskiljer sig från andra ideellt engagerade genom att den i större utsträckning består av väl integrerade medelålders män. De torde utgöra något av en kärntrupp i civilsamhället.

De som varit aktiva längst och arbetar mest tid ägnar sig framför allt åt utbildnings- och ledarskapsuppgifter samt åt styrelseuppdrag men

också åt direkta hjälpsatser. De står i kontrast till dem som varit aktiva kortare tid och som arbetar mindre intensivt. De senare ägnar sig främst åt penninginsamling, åt administration/praktiska insatser samt åt information och opinionsbildning. De som är mest aktiva har ett fastare grepp om ledningen och därmed makten inom det civila samhällets organisationer. Av dem som arbetar mycket krävs oftare introduktion eller utbildning, och deras arbete leds och utvärderas oftare, medan de som arbetar mindre intensivt mer sällan påverkas av sådana faktorer.

Värderingar om och motiv till ideellt arbete

Eftersom befolkningsundersökningarna studerade ideellt arbete, kom de av naturliga skäl att inrikta sig på människors handlingar. Men undersökningarna har även uppmärksammat människors uppfattningar om det ideella arbetets ställning i samhället och om de egna ideella insatserna. Dessa uppfattningar visar vad det medborgerliga engagemanget betyder för människor och vilken ställning ett sådant engagemang verkar ha i samhället.

Frågor om det ideella arbetets samhällsbetydelse har ställts till befolkningen med början i en jämförande europeisk undersökning från 1994 (Eurovol-undersökningen) samt i befolkningsundersökningarna från 1998, 2005 och 2009.⁹³ Därmed kan vi se hur den svenska befolkningens uppfattningar i dessa frågor har förändrats sedan mitten av 1990-talet. Däremot finns det endast data från befolkningsundersökningen 2009 om motiv till att utföra ideellt arbete och vad det kan betyda för den enskilde. Först några uppgifter om hur människor ser på det ideella arbetets samhällsbetydelse (tabell 8).

Tabell 8. Uppfattningar om det frivilliga arbetets betydelse och roll för samhället 1995, 1998, 2005 och 2009. Andel av alla svarande (procent).

	1995	1998	2005	2009
Frivilliga aktiva ger något annat än det som avlönad, professionell personal erbjuder	57	75	65	66
Om regeringen tog sitt fulla ansvar skulle det inte finnas något behov av frivilligt arbete	11	16	18	25
Alla har en moralisk skyldighet att göra frivilliga insatser någon gång i sitt liv	42	53	61	54
Frivilligt arbete är ett hot mot avlönat arbete och används för att göra nedskärningar i samhällets utgifter	10	13	14	11
Engagemang i frivilligt arbete hjälper människor att ha en aktiv roll i ett demokratiskt samhälle	74	86	85	88

Svedberg, Jegermalm & von Essen 2010.

Det tydligaste resultatet är att den svenska befolkningen så markant betonar det ideella arbetets egenvärde och att så få uppfattar det som en ersättning för eller hot mot annan verksamhet. I jämförelse med andra europeiska länder utmärks Sverige av att medborgarna betonar det ideella arbetets egenvärde.⁹⁴ Det är med andra ord en relativt liten

del av befolkningen som uppfattar ideellt arbete som ett hot mot statliga och kommunala åtaganden. Stödet för denna uppfattning är tämligen lågt under hela perioden. Däremot har stödet ökat för uppfattningen att det inte skulle finnas något behov av ideellt arbete, om regeringen tog sitt fulla ansvar. Denna ökning kan möjligen tyda på att åtminstone vissa former av ideellt arbete uppfattas ha blivit, eller vara på väg att bli, alltmer likt sådant som stat och kommun av tradition har haft ansvar för; här ligger det nära till hands att tänka på bland annat välfärdstjänster.

Det är framför allt kvinnor som menar att frivilligt arbete ger sådant som avlönad personal inte kan erbjuda. Att det inte skulle finnas behov av ideellt arbete, om regeringen tog sitt fulla ansvar, är en uppfattning som främst omfattas av äldre personer, medan yngre i högre utsträckning avvisar denna uppfattning. Det är till sist främst äldre män som menar att engagemang i frivilligt arbete är ett sätt att ta aktiv del i ett demokratiskt samhälle. Detta speglar måhända det faktum att män oftare än kvinnor ingår i frivilligorganisationernas styrelser och ledning.⁹⁵

Vad vet vi då om människors motiv till att de börjat arbeta ideellt? Intervjustudier med människor som är aktiva visar att de ofta har flera motiv till att börja arbeta ideellt.⁹⁶ Ibland kan de dessutom ha svårt att urskilja eller minnas hur det kom sig att de inledde sitt engagemang. Trots detta har frågor kring detta område ställts i befolkningsstudien 2009. Tabell 9 redovisar svaren på en sådan fråga. Observera att det var möjligt att instämma i fler än ett alternativ.

Tabell 9. Vilken var anledningen till att du började arbeta frivilligt? Svar totalt för alla som arbetar ideellt och fördelat på kön 2009 (procent).

	Män	Kvinnor	Totalt
Jag vill bidra till organisationen	66	54	60
Jag vill göra nytta för andra människor	53	62	57
Det är ett sätt att utöva mitt intresse	57	54	55
Det är ett sätt att bidra till mitt lokalsamhälle	35	42	38
Jag vill påverka samhället	14	22	18
Jag vill ingå i ett sammanhang	14	15	14
Jag känner mig tvingad	8	9	9
Jag vill ha något att göra	8	9	8
Annat skäl	14	13	13

Svedberg, Jegermalm & von Essen 2010.

De främsta skälen till att människor börjar arbeta ideellt är att de vill bidra till organisationen, göra nytta för andra människor och utöva sitt intresse. Män och kvinnor svarar i viss mån olika på frågan varför de började arbeta ideellt. Kvinnor svarar oftare att de ville göra nytta för andra människor, medan män oftare svarar att de ville bidra till organisationen. Detta ligger i linje med skillnaden mellan könen vad det gäller insatsernas karaktär.

Det är vidare så att kvinnor i högre grad än män säger att de började arbeta ideellt eftersom de ville påverka samhället. Det gäller framför allt väletablerade medelålders kvinnor. En förklaring kan vara att de

uppfattar det ideella engagemanget som ett alternativ till stat/kommun eller näringslivet som arenor för att påverka samhället. Endast en liten grupp menar att de började arbeta ideellt eftersom de kände sig tvingade. Det visar sig främst vara kvinnor mellan 30 och 44 år som har hemmavarande barn och är engagerade inom en idrottsförening.

De motiv människor har för att börja arbeta ideellt och vad detta engagemang med tiden kommer att betyda för dem är inte nödvändigtvis samma sak. För att fånga upp denna senare aspekt ställdes också frågor om detta. Att det är viktigt att få hjälpa någon genom sitt ideella arbete är det alternativ som får starkast stöd. Här finns inga könsskillnader. Det är också många som anger att det är viktigt att ha eller få trevliga kamrater. Dessa resultat bekräftar tidigare studier som pekar på att människor menar att det är betydelsefullt att det ideella arbetet sker i gemenskap med andra och att det syftar till att vara någon till nytta. Det är betydligt färre som anger att det är viktigt att få lära sig något, och en än mindre andel anger att det är viktigt att påverka samhället. Få anger att det är viktigt att få ge uttryck för sina uppfattningar genom ideellt arbete, och mycket få anger att det är viktigt att få uppskattning. Män och kvinnor svarar tämligen lika på frågan om vad som är viktigt i det ideella arbetet.

Det visar sig att de två svaren att få uppskattning respektive trevliga kamrater är nära kopplade till varandra. De som instämmer i det ena påståendet, instämmer också ofta i det andra. Att få uppskattning och kamrater genom sitt ideella arbete verkar bli viktigare ju äldre man är. På liknande sätt sammanfaller att det är viktigt att påverka samhället och att få ge uttryck för egna uppfattningar. Medelålders kvinnor är mer benägna än andra att betona vikten av att både kunna påverka samhället och ge uttryck för sina åsikter.

Att helt stå utanför det organiserade civilsamhället

Befolkningsundersökningarna kunde alltså visa att nästan hälften av den vuxna befolkningen arbetar ideellt. Därutöver har en fjärdedel arbetat ideellt tidigare men slutat. Den sistnämnda gruppen kanske har kunnat dra nytta av nätverk, fått erfarenheter och kunnat förverkliga sina sociala eller politiska mål. Det betyder att omkring tre fjärdedelar av den vuxna befolkningen är eller har varit engagerade i det svenska civilsamhället.

Av befolkningsstudien 2009 framgår att 26 procent av alla vuxna säger att de aldrig har arbetat ideellt. Bland dem är de yngsta och de äldsta överrepresenterade. Det är fler kvinnor än män som aldrig har arbetat ideellt. Att yngre personer oftare finns i denna grupp kan antagligen förklaras av att de inte hunnit bli involverade och att en del av dem kommer att bli involverade senare i livet. Det kan emellertid också förhålla sig så att det håller på att utvecklas nya livsstilsmönster, ideal och attityder som civilsamhällesforskningen fortfarande vet för lite om. Att kvinnor inte bara vid ett enskilt undersökningstillfälle utan även i ett längre perspektiv i mindre utsträckning än män verkar dras in i eller söka sig till ideellt arbete ligger visserligen i linje med de data befolkningsundersökningarna kunde visa, men vi vet föga om de bakomliggande faktorerna är till dessa fakta. Att de äldsta är överrepresenterade bland dem som aldrig gjort ideella insatser synes inte alldeles enkelt att förklara. En faktor kan naturligtvis vara att de har glömt bort aktiviteter de var inblandade i på till exempel 1930- och 1940-talen. Till detta kommer att det inte finns några som helst tillförlitliga allmänna data kring hur engagemanget såg ut under denna tid. Grundläggande uppgifter kring medlemskap och engagemang började samlas in först på 1960-talet och kring insatser på 1990-talet.

Tidigare studier har kunnat visa att de, som inte har gjort några ideella insatser under det senaste året, varit ensamstående, lågutbildade

och bott i storstäder i betydligt högre grad än de aktiva.⁹⁷ 2009 års befolkningsstudie kunde ringa in den grupp som aldrig gjort några ideella insatser. Vi finner då att de som aldrig har arbetat ideellt generellt har lägre lön, oftare är ensamstående och lever utan barn i större utsträckning än befolkningen i stort. Lön är den faktor som samvarierar starkast med att aldrig ha arbetat ideellt. Dessa resultat passar väl in på hur befolkningsundersökningen ringat in dem som gör ideella insatser.

De som aldrig har utfört ideella insatser fick frågan hur detta kommer sig. Bristande tid är det vanligaste uppgivna skälet. Det är ett oväntat resultat eftersom de som inte arbetar ideellt oftare är ensamstående och i lägre utsträckning har hemmavarande barn. Dessutom är de i mindre utsträckning heltidsarbetande. De borde alltså ha mer tid över för ideellt arbete än de som arbetar ideellt. Det näst vanligaste uppgivna skälet var att aldrig ha blivit tillfrågad. Detta resultat är förenligt med antagandet att människor blir inkluderade i civilsamhället genom att bli tillfrågade eller övertalade när de agerar på sociala arenor. Det stärks också av det faktum att de som inte arbetar ideellt i mindre utsträckning deltar i nätverk på fritiden. Däremot är det färre som anger värderingar eller kulturmönster som motiv till att inte arbeta ideellt.

Det är angeläget att ställa och försöka besvara frågor om vad det är som gör att människor kommer att stå utanför det ideella arbetet och det organiserade civila samhället eftersom detta rör villkoren för människors möjligheter att delta och bli delaktiga i den samhällssfär som vi här avhandlar.

Det civila samhället och staten – inflytande och påverkan

SUSANNE WALLMAN LUNDÅSEN

Syftet med detta kapitel är att ge en övergripande beskrivning av hur det svenska civilsamhällets organisationer har påverkat och fortfarande påverkar politiken nationellt och lokalt. Detta syfte ger upphov till några följdfrågor. Hur påverkar politikernas syn på sin roll gentemot organisationer hur de förhåller sig till civilsamhällets organisationer? Hur påverkar organisationernas syn på sin roll gentemot politiken hur de förhåller sig till politiken? Vad skiljer det nationella perspektivet från det lokala i detta avseende? Kapitlet inleds med ett övergripande nationellt perspektiv som följs av ett lokalt perspektiv och avslutas med ett mer framåtblickande avsnitt.

Politik och civilsamhälle – särintresse eller demokratisk förankring?

Våren 2009 (14 mars) uttryckte dåvarande finansminister Anders Borg sin uppfattning om organisationen Svenskt Näringslivs förslag till ändringar i arbetsrätten i Ekots lördagsintervju:

Om man verkligen vill skada tilltron till näringslivet och marknadsekonomin då ska man som en del företrädare, det tycker jag man även ser hos Svenskt Näringsliv, agera som att man är ett särintresse för väldigt rika personer och driva frågor utifrån vad de personerna har för intressen. /.../ Vi har en av Europas mest flexibla arbetsmarknader. Det känns inte aktuellt att man i ett sådant läge skulle ta upp en diskussion om arbetsrätten. Och när de då gör det så tycker jag att det känns lite tondövt.

Anders Borg kallar organisationen Svenskt Näringsliv för ett särintresse. Vilka signaler sänder politikerna ut genom att kalla organisationer för särintressen? Om de politiska beslutsfattarna föreställer sig att organisationer främst företräder särintressen och att det civila samhällets organisationer försöker att påverka utformningen av politiken så att enbart den egna, snäva, gruppen gynnas, blir följden att staten försöker att hålla organisationerna så långt borta från beslutsfattandet som möjligt. Om staten betraktar organisationer som särintressen och maktutövning som ett försök att hitta den allmänna viljan, blir varje försök från organisationerna sida att påverka politiken ett avsteg från vad som uttrycker det allmänna intresset.

En helt annan inställning kan politiska beslutsfattare ge uttryck för genom att kalla in parter till överläggningar eller begära in organisations åsikter som remisser eller skrivelser. I detta fall kan beslutsfattarna uppfatta sin egen roll som att de bör ta emot och lyssna till organisationernas förslag för att bäst anpassa politiken efter medborgarnas förväntningar. Organisationerna framstår även i beslutsfattarnas ögon som tämligen jämlika.⁹⁸

I den svenska politiska kulturen eftersträvas ofta samförstånd mellan olika parter. De politiska företrädare som helt stänger ute organisationer riskerar att undergräva sin egen legitimitet genom att framstå som helt fjärrade från allmänhetens viljeyttringar. Den motsatta strategin, där staten öppet anpassar politiken efter organisationers krav på förändringar, riskerar också att bli ifrågasatt eftersom den kan uppfattas som viljelös och utformad av andra än politikerna själva.

Samarbete och konflikt

Även innan de svenska folkrörelserna växte sig starka, försökte korporationer och föreningar påverka politiken genom att kontakta riksdagspolitiker och genom att yttra sig i remisser och skrivelser för eller emot olika lagförslag. Ett vanligt sätt att beskriva samspelet mellan folkrörelserna och politiken är att organisationerna ger uttryck för sina ståndpunkter (intresseartikulering) gentemot de styrande och att dessa sedan för samman och väger olika gruppers krav mot varandra (intresseaggregering) innan de formulerar en ståndpunkt.

Under folkrörelsernas framväxt var valsystemet annorlunda utformat, med majoritetsval och personval. Historiker har beskrivit hur exempelvis nykterhetsrörelsen kunde peka ut en särskild kandidat som ansågs stå rörelsen nära och be medlemmarna att stödja denna kandidat. Ofta hade orter med starka folkrörelser ett högre valdeltagande än orter med relativt sett svagare folkrörelser. På orter där folkrörelserna var starka lyckades de mobilisera sina medlemmar till att rösta. Den starka relationen mellan fackföreningarna inom LO och det socialdemokratiska partiet gjorde att kopplingen mellan organisation och politik blev stark efter socialdemokratins inträde i regeringsställning och därpå följande långa maktinnehav.

Inledningsvis var relationen mellan stat och organisationer i Sverige präglade av konflikt, särskilt bland arbetsmarknadens organisationer.

Konflikterna kulminerade med skotten mot de strejkande arbetarna i Ådalen den 14 maj 1931, och denna händelse blev en av startpunkterna för att försöka hitta en mer samförståndsorienterad politik. I och med socialdemokratins maktövertagande inleddes en ny fas i relationerna mellan folkrörelserna och den institutionaliserade politiken. Samförstånd och visionen av att skapa ett folkhem blev tongivande i relationerna mellan stat och arbetsmarknadens organisationer.⁹⁹

Ett begrepp som används för att beskriva detta nära samarbete, som uppstod mellan staten och vissa utvalda organisationer, är (neo-) korporatism. Genom att skapa ett nära samarbete mellan organisationer och stat slipper staten konflikter och i gengäld fattas politiska beslut som gynnar organisationerna. För arbetsmarknadens parter innebar detta att arbetsgivarorganisationernas grupper, särskilt inom industrin, gynnades av direkta och indirekta statliga stöd. Exempelvis gjordes stora satsningar på infrastruktur som vägar och telekommunikation. För fackföreningsrörelsen innebar detta samarbete att avstå från konflikter och att aktivt försöka motverka ett kommunistiskt och syndikalistiskt inflytande över fackföreningarna samt en restriktiv lönepolitik. I gengäld fick fackföreningarnas medlemmar ta del av en utbyggd social välfärd, insatser vid nedskärningar inom industrin och reglerade villkor för exempelvis arbetsmiljö och arbetstid.¹⁰⁰

Under vissa perioder har detta samarbete framstått som så starkt att det har varit svårt att särskilja staten från civilsamhällets organisationer. Samarbetet mellan arbetsmarknadens organisationer fanns även uttryckt inom den offentliga förvaltningen och i genomförandet av politiska beslut. Ett ofta omskrivet samarbete är att företrädare för SAF (Svenska Arbetsgivarföreningen) och fackföreningarna satt med i Arbetsmarknadsstyrelsens (AMS) beslutande organ och var med om att direkt påverka utförandet av arbetsmarknadspolitiken. Organisationerna var således representerade i själva myndighetsutövandet, och

ur detta uppstod svårigheter att dra gränsen mellan vad som utgjorde en fristående organisation och vad som utgjorde myndigheten (staten).

Mycket av det tidiga samarbetet mellan stat och organisationer baserades på underliggande förhoppningar och förväntningar om en ständig framrationaliserad tillväxt och ständigt förbättrade levnadsvillkor för medborgarna. Detta förenat med en ökad tillströmning av medlemmar till organisationerna skapade spänningar inom organisationerna. Spänningarna uppstod genom att olika medlemsgrupper hade olika och ständigt växande förväntningar på vad organisationerna skulle kunna erbjuda dem.

Förhållandet mellan staten och organisationerna blev återigen konfliktfyllt. Som ett uttryck för slutet på samförståndspolitiken lämnade slutligen SAF 1992 AMS styrelser, och samarbetet mellan fack, näringsliv och stat övergick i en mer konfliktfylld fas. Det tidigare samarbetet hade enligt flera forskare kännetecknats av en ömsesidig tillit och respekt som inte längre fanns. Uppbrottet från samarbetet mellan arbetsmarknadens parter i AMS kom av många att betecknas som slutpunkten för den svenska korporativa modellen. Detta har från forskarhåll beskrivits som att Sverige gått in i en mer pluralistisk fas, där flera organisationer har möjlighet att påverka politiken.¹⁰¹

Inflytande bortom folkrörelserna

Förutom studier av de traditionella folkrörelsernas inflytande över politiken har forskare undersökt även andra nationella organisationers inflytande över politiken. En anledning till det stora intresset för arbetsmarknadens organisationer är att de har ansetts ha haft stora maktresurser. Fackföreningsrörelsen har kunnat hota med konflikter och strejker, och arbetsgivarföreträdarna har kunnat hota med utestängningar och nedläggningar av verksamheter om de inte får gehör för sina krav på politisk förändring. Organisationer som inte tillhör arbetsmarknadens

parter har generellt sett ansetts som svagare eftersom de inte har haft lika stora maktresurser. Frågan är hur mycket inflytande grupper som inte tillhör arbetsmarknadens parter ändå kan utöva?

Organisationer som företräder många medborgare kan utöva makt och inflytande i kraft av att de företräder en stor väljargrupp och därigenom direkt eller indirekt kan hota med att rekommendera sina medlemmar att inte stödja partier som missgynnar deras intressen. Bland annat har pensionärsorganisationernas roll i utformningen av flera socialpolitiska reformer uppmärksammats. Under 1990-talet drev pensionärsorganisationer bland annat krav på större uppräknings av pensionen än vad som ursprungligen var tänkt. Dessutom krävde de att hanteringen av bostadstillägget skulle förstatligas. Många av deras krav kom sedermera att vinna gehör i politiska beslut.¹⁰² Trots dessa samband är det svårt att leda i exakt bevis hur mycket inflytande en viss grupp har över en viss fråga.

Det finns dock fler möjligheter till påverkan än att företräda många medborgare. Forskningen har lyft fram Diabetesförbundet som en organisation med starkt inflytande. Som patientorganisation har förbundet varit framgångsrikt i att utverka tillgång till gratis insulin för diabetiker, och när förslag har framförts om att förändra detta, har förbundet medverkat till att sådana förslag hittills inte har genomförts.¹⁰³

Professionalisering av organisationerna är en annan viktig faktor för framgångsrik påverkan. Experter har anställts för att arbeta på organisationernas kanslier. De har bidragit med bättre formulerade skrivelser och bättre och mer välargumenterade underlag. Samtidigt finns det en risk att medlemsinflytandet minskar på bekostnad av professionaliseringen.

En annan uppmärksammas utveckling är hur EU-medlemskapet har påverkat de svenska organisationernas påverkanskanaler. I stället för att enbart arbeta för att påverka politiker i Sverige har företrädare för många

organisationer även utnyttjat möjligheten att påverka via EU:s institutioner. Detta gäller exempelvis organisationer inom kvinnorörelsen.

Organisationer har också utövat inflytande som medlemmar i rådgivande organ och brukarorgan. Numera finns till exempel pensionsnäradsråd och tillgänglighetsråd i många av landets kommuner och ofta deltar organisationer i dessa. Sättet att styra offentlig verksamhet under medverkan av företrädare för utomstående grupper, både i rådgivande organ och som utförare, har kommit att betecknas som en ny form av styrning. Nätverksstyrning eller *governance* är en beteckning som uttrycker sammanblandningen av offentliga aktörer, privata aktörer och civilsamhällesaktörer. Tanken är att blandningen av en rad organisationer och intressen tillsammans ska kunna lösa svåra samhällsproblem, exempelvis att undvika förslumning av miljonprogramsområden.¹⁰⁴ Det har framförts kritik mot att dessa former av styrning innebär att gränsen mellan politiker och andra aktörer suddas ut i beslutsfattandet, vilket innebär att det blir otydligt vem som är ansvarig och på vilket mandat besluten fattas. Det kan bli svårare för medborgarna att utöva insyn och att utkräva ansvar om makt flyttas till andra än de folkvalda organen.

Är alla organisationer lika?

Inställningen till samarbete och samverkan varierar mellan olika organisationer. Vissa organisationer ser det som sin uppgift att ha ett så stort inflytande över politiken som möjligt och samarbetar därför ofta och gärna med de politiska företrädarna och den offentliga förvaltningen. Detta kan ske genom att de sitter med i råd och organ som bistår politiker och offentlig förvaltning med underlag och synpunkter. Detta gäller både på nationell och på lokal nivå. Svenska naturskyddsföreningen har till exempel deltagit i många rådgivande sammanhang, både lokalt och nationellt.

Ibland kan samarbetet med de politiska institutionerna och myndigheterna bli så tätt att organisationerna av beslutsfattarna tas för givna och uppfattas som att de närmast har en skyldighet att delta i vissa sammanhang. Organisationer med ett tätt samarbete med det politiska beslutsfattandet riskerar att betraktas mer som en del av det politiska beslutsfattandet än som en oberoende utomstående aktör.¹⁰⁵

Andra organisationer, exempelvis Greenpeace, har haft som strategi att inte delta i några samarbetsorgan, bland annat för att kunna verka oberoende och kritiskt gentemot statens företrädare.

Faran att anpassa sig till de styrande politiska företrädarna är att organisationen förknippas med den politiska makten och fångas in i staten. Förutom risken att hållas ansvarig för förd politik finns risken att bli överlastad med arbetsuppgifter. Att medverka genom att avge yttranden och synpunkter på beslut kräver också en viss typ av professionell organisation. Mer resursstarka organisationer har ofta lättare att få gehör för sina framställningar.

Demokratiskolor eller fåtalsvälde?

Sedan folkrörelsernas framväxt har föreningsaktivitet också förknippats med medborgerlig fostran. Sett i detta perspektiv ska medborgarna genom sitt föreningsdeltagande både lära sig ett antal medborgerliga färdigheter såsom att författa skrivelser och organisera möten och lära sig hur demokrati fungerar rent praktiskt. Föreningarna ska dels skola medborgarna i demokratiska procedurer för beslutsfattande, dels fostra dem till ökad tolerans för andras åsikter och därmed också till att mildra varandras ståndpunkter.

Som nämnts har organisationerna professionaliserats för att hantera en förändrad och mer komplex verklighet. Till exempel har elitsatsande föreningar inom idrottsrörelsen blivit mer och mer företagslika och ibland rent av omvandlats till aktiebolag. Även i små föreningar, som

ägnar sig åt exempelvis landsbygdsutveckling, förekommer liknande professionaliseringstendenser, och medlemmarna har svårt att utöva inflytande.¹⁰⁶ Frågan är således i vilken utsträckning föreningar kan fostra medborgare i demokrati om de själva har bristfällig interndemokrati?

Det verkar heller inte finnas något samband mellan hur framgångsrika lokala organisationer är på att vinna gehör för sina krav och hur duktiga deras medlemmar blir i medborgerliga färdigheter och demokratiska procedurer. På det lokala planet kan små organisationer fungera likt strålkastare som uppmärksammar lokala problem. Studier från bland annat Malmö har visat på att de organisationer som haft medlemmar med utvecklade medborgerliga färdigheter inte alltid fått mest gehör för sina krav. En förklaring kan vara att de organisationer som fokuserar på medlemmarnas förmåga att kritisera rådande förhållanden inte alltid har förmåga att se vilka politiska prioriteringar som står på spel för beslutsfattarna.¹⁰⁷

Det lokala perspektivet

Oftast betraktas organisationers förmåga att påverka politiken i ett nationellt perspektiv. Kommunerna utgjorde och utgör en central mötesplats för medborgare, föreningar och förtroendevalda. Den kommunala politiken skiljer sig delvis åt från den nationella politiken i och med det senare intåget för partierna i kommunerna. Det var först efter avskaffandet av de kommunala stämmorna i de mindre kommunerna som partipolitiken gjorde sitt stora intåg även på det lokala planet. Vid de stora kommunsammanslagningarna förändrades det kommunala politiska livet även på andra sätt. Avståndet mellan väljare och representanter ökade och andelen professionella politiker växte på bekostnad av fritidspolitiker.

Enligt historikern Peter Aronsson¹⁰⁸ har forskarvärlden i stor utsträckning valt att beakta hur Sverige växte fram ett nationellt (uppifrån-)

perspektiv men att det är minst lika relevant att betrakta framväxten av den svenska demokratin ur ett lokalt perspektiv. Medborgarna skolades och formades i demokrati på det lokala planet som i stor utsträckning byggde på en tanke om gemenskap, där alla som definierades som skötsamma medborgare fick delta.

Till en del lever arvet från det förflutna fortfarande kvar i kommunerna eftersom partipolitiken här har ansetts ha en svagare ställning.¹⁰⁹ Det är på den kommunala arenan som oväntade partipolitiska allianser kan uppstå och nya politiska partier ofta kan ta sig in. Antalet lokala politiska partier har stadigt ökat. Under 2006 års kommunalval hade medborgarna i 137 av landets 290 kommuner röstat på lokala politiska partier som enbart fanns företrädna i en kommun. Frågan är i vilken utsträckning sådana initiativ, som börjar som lokala protester och partipolitiskt obundna lokala organisationer, tar steget till lokala politiska partier? På vilket sätt underlättar den ofta mer pragmatiska inställningen på det kommunala planet – till skillnad från den på rikspanet mer ideologiskt laddade¹¹⁰ – till politik som initiativ från det civila samhället kan påverka?

Idealbilden av hur den pragmatiska inställningen kan fungera kommunalt kan vara att olika intressen i det civila samhället, enskilda medborgare och de politiska partierna gemensamt debatterar och i samspel når fram till hållbara och väl förankrade beslut. Baksidan av detta skulle vara att grupper från det civila samhället i koalition med de politiska beslutsfattarna utverkar förmåner till varandra och att det råder nepotism och vad som skulle kunna betraktas som korruption.¹¹¹ Det finns forskning som pekar på att det i kommuner, där det finns en stor andel föreningar per invånare, är avståndet mellan politikerns och medborgarnas åsikter mindre.¹¹² Detta skulle kunna tolkas som att medborgarna i kommunerna med relativt sett många föreningar också har tätare band till sina förtroendevalda politiker. Många kommun-

politiker är även aktiva inom det lokala föreningslivet utanför det egna partiet. Ju tätare band desto tätare är även kontakten och desto oftare får politiker ta emot klagomål och önskemål om politisk förändring.

En central fråga är vad som är att betrakta som politik och vad som inte är politik. Ofta sammanförs och likställs begreppet politik med politiska partier, och inte minst gäller detta på det lokala planet. Att bilda ett lokalt medborgarnätverk i syfte att påskynda planerna om en förändrad dragning av vägen genom orten och att försöka påverka lokala politiker genom skrivelser och demonstrationer behöver inte vara partipolitik, men det är ett försök att påverka politiken i en bestämd riktning. Mindre uppenbara exempel är hur lokala föreningar kontakter politiker för att få större kommunala stöd och förbättrade eller nya kommunala anläggningar. Idrottsrörelsen spelar ofta en stor roll lokalt, både socialt (som fritidsaktivitet för många, främst ungdomar) och som sammanhållande och identitetsskapande faktor. Att minska stödet till idrotten kan å ena sidan vara kontroversiellt samtidigt som å andra sidan byggande av nya stora idrottsanläggningar också kan uppfattas som kontroversiellt och ställas mot andra prioriteringar i den offentliga välfärden. De kommunala politikerna är i de flesta små och medelstora kommuner inte anonyma utan träffar sina väljare i vardagliga situationer där de får stå till svars för den förda politiken. Studier har visat på att ju mindre kommunerna är, desto mer ökar de personliga kontakterna med medborgare som försöker att påverka beslut.¹¹³

De kommunala beslutsfattarna har något större handlingsutrymme i hanteringen av lokala organisationer inom det civila samhället eftersom dessa faller utanför den lagstadgade kommunala verksamheten. Vid ekonomisk lågkonjunktur har kommuner i landet valt olika strategier. I vissa kommuner har de direkta kommunala bidragen till föreningslivet helt ställts in, medan andra kommuner har valt att behålla eller utöka bidragen även i kristider. Nedsänkningar

i bidrag till föreningar ställs ofta mot personalneddragningar i den kommunala verksamheten.

Hur lokala organisationer inom det civila samhället kan påverka den lokala politiken beror på den kommunala förvaltningens inställning. Flera studier har visat på hur den kommunala förvaltningen har fungerat som grindvakter. Föreningars och medborgarnätverks försök till påverkan har stött på motstånd främst bland de kommunala tjänstemännen.¹¹⁴

En delvis förändrad värld

Stora förändringar i omvärlden och inom Sverige har påverkat det civila samhällets organisationer. Berlinmurens fall satte sina spår även hos svenska organisationer. I och med kollapsen av östblocket försvann en reell alternativ modell till marknadsekonomin. Om betoningen under 1970-talet för många traditionella folkrörelser låg på ett medlemsinflytande och deltagande i beslutsfattandet, förändrades detta under 1990-talet till alltmer professionaliserade organisationer som betraktar medlemmarna mer som kunder än som medlemmar. Organisationerna ska framför allt tillhandahålla service till medlemmarna och mindre vara företrädare för deras åsikter. Exempelvis har Hyresgästföreningen pekats ut som en organisation som har förändrats i denna riktning.¹¹⁵

Betyder den ökade användningen av Internet något för det civila samhället eller inte? Den presidentvalkampanj som Barack Obama framgångsrikt förde, delvis med hjälp av Internet, aktualiserade åter frågan. Studier visar att de svenska föreningarna försöker att behålla ett slags folkrörelseperspektiv, även på Internet, med interaktiva diskussionsforum för medlemmarna men att aktiviteten på dessa forum ofta är låg. Som mötesplats verkar således inte Internet kunna ersätta traditionella föreningar. Snarare verkar Internet kunna utgöra en möjlighet till ökad opinionsbildning. Med relativt små medel kan skickliga

organisationer väcka opinion och föra debatt kring vissa frågor på ett mer direkt sätt än tidigare.

Mer löst sammansatta nätverk av aktivister, ofta betecknade som sociala rörelser, begränsas inte heller av nationella gränser utan agerar ibland i ett större internationellt sammanhang. Nätverk av aktivister kan runt om protestera eller agera för att få uppmärksamhet. Exempelvis har nätverk av globaliseringskritiker blivit kända för återkommande protesterat vid internationella politiska toppmöten.

Ytterligare en väsentlig förändring är att Sverige har fått en större befolkning främst genom en ökad invandring. Den ökade andelen av befolkningen, som är utrikes födda eller med båda föräldrar utrikes födda, har delvis påverkat det civila samhället. Nya organisationer har uppstått i Sverige. En fråga för framtiden är i vilken utsträckning dessa organisationer anpassar sig till den rådande folkrörelsetraditionen. Många påpekar att organisationer tenderar att anpassa sig till den miljö där de befinner sig, och mycket talar för att till exempel de muslimska samfundet i Sverige följer den sedvanliga svenska förenings-traditionen.

Religionsfriheten var en aktuell fråga när folkrörelserna bildades. Därefter har den länge varit inaktuell i den svenska debatten för att på senare år återigen aktualiseras. Grupperns rätt att praktisera och ge uttryck för sin religiösa tillhörighet i vardagen har debatterats. I den svenska lagstiftningen har detta kommit till uttryck som ett bejakande av minoritetsgruppers rätt att behålla och gestalta sina traditioner.¹¹⁶ Konflikter har dock blossat upp och lett till prövningar av gällande diskrimineringslagstiftning, där frågor som ortodoxa religiösa mäns rätt att inte handhälsa på kvinnor har behandlats i domstol. Det har även prövats rättsligt huruvida uttalanden under predikningar mot homosexualitet kan anses vara förenliga med yttrandefriheten eller inte. Det har ifrågasatts om medborgare verkligen har fasta religiösa

eller kulturella identiteter och om vi inte snarare låser fast grupper vid specifika religiösa eller kulturella tillhörigheter.

Är medborgarskapet främst ett uttryck för individuella friheter och skyldigheter eller är respekten för individen avhängig även av respekten för individens tillhörighet till en specifik kultur eller tradition? Ett växande dilemma för de styrande är att väga samman grupperns krav på särskilda rättigheter med grundläggande individuella fri- och rättigheter. Spänningen ligger i att ge olika grupper ökade särskilda rättigheter och samtidigt bevara skyddet för grundläggande universella fri- och rättigheter.

Frågan är om det finns likheter mellan perioden för grundandet av väckelserörelsen och frikyrkorna och dagens situation. Om 1800-talets konflikter gällde friheten att få utöva religion utanför statskyrkan, är dagens konflikter kanske mer mångbottnade. Det rör sig dels om kampen för religionens plats i ett starkt sekulariserat samhälle, dels om större religiös mångfald.

Avslutning

JOHAN VON ESSEN

Vi inledde med att berätta om en kommunalpolitiker som upptäckte att han också hade en bakgrund i civilsamhället. Detta är ju självklart om man menar att även de politiska partierna ingår i civilsamhället. Säkert har han också varit medlem i flera andra ideella organisationer. Samtidigt kan man fråga sig vilket civilsamhälle han plötsligt förstod att även han var en del av eftersom det inte längre uppfattas som en politisk konfliktarena på samma sätt som under det tidiga 90-talet. I stället förekommer civilsamhället i texter som betonar att dess organisationer skall vara självständiga men som också beskriver hur de kan fördjupa demokratin, bidra med innovationer och vara ett viktigt komplement till välfärden.¹¹⁷

I sitt kapitel visar Lars Trägårdh hur den förvirrande mångfald av organisationer, som uppstod i Sverige under den tidiga delen av 1800-talet, sköts ut i periferin när detta historiska skede så småningom beskrevs. I stället kom folkrörelserna att dominera den svenska historieskrivningen både empiriskt och begreppsligt. I sitt kapitel pekar Susanne Wallman Lundåsen på samma utveckling. Förhållandet mellan civilsamhället

och staten var till en början konfliktfyllt men följdes av en strävan efter samförstånd. I och med socialdemokratins maktövertagande kom folkrörelserna bli en del av byggandet av folkhemmet. Det gjorde att mångfalden av organisationer och ideellt engagemang kom i skymundan för de demokratiska och medlemsbaserade organisationer och de former av aktivt föreningsliv som bidrog till att forma det moderna Sverige. Trots de förändringar vi visat på, är denna folkrörelsetradition häpnadsväckande livskraftig. Den påverkar fortfarande människors föreställningar om hur det svenska civilsamhällets organisationer är och bör vara utformade.

I början av 1990-talet uppträdde sprickor i det historiska och begreppsliga rum där våra föreställningar om samhälle, stat och medborgarlighet formas. När civilsamhällesbegreppet dök upp i Sverige, öppnade det för en, låt vara förvirrad, debatt om vad det är att vara medborgare och vad samhället egentligen är. Den varade under 1992 och 1993 och fördes på debatt- och kultursidorna i Dagens Nyheter, Svenska Dagbladet, Moderna Tider, Tvärdrag och Aftonbladet. Utöver debatten i tidningarna gjorde civilsamhällesbegreppet också avtryck i böcker och skrifter.¹¹⁸ Den del av debatten som fördes i pressen inbegrep ett 30-tal personer, främst journalister och samhällsdebattörer men också akademiker och några politiker.¹¹⁹ Om civilsamhällesbegreppet även diskuterades i bredare folklager är osäkert. Att det fortfarande finns en betydande osäkerhet inför civilsamhällesbegreppet inom ideella organisationer – bland dem som är engagerade i civilsamhället – talar för att debatten under det tidiga 1990-talet inte nådde utanför denna trängre krets.

Debatten hade självklart sin grund i större och mer genomgripande förändringar än i endast det enkla faktum att civilsamhällesbegreppet dök upp i det svenska samtalet. Samtidigt möjliggjorde begreppet nya utgångspunkter för ett politiskt samtal som inte självklart kunde place-

ras i de traditionella höger- och vänsterpositionerna. Ett exempel på detta är att det är osäkert om civilsamhället innebär en nedmontering av den gemensamma välfärden och att det demokratiska samtalet privatiseras eller om det öppnar det för fördjupad demokrati och medmänsklig omsorg?¹²⁰ Debatten kretsade främst kring frågor om hur den gemensamma välfärden bör organiseras och produceras. Men dessa frågor kom att beröra gränserna för statens ansvar och den institutionaliserade politikens möjligheter och hur samhällets institutioner förhåller sig till organiska gemenskaper som familj och välnär. Därmed kom debatten att beröra grundläggande teman i förhållandet mellan samhälle och individ. När sådana teman kommer i dagen, kan de leda till välgörande politiska oenigheter.

En av de faktorer som präglade debatten under 1990-talet var att civilsamhällesbegreppet till skillnad från folkrörelsebegreppet inte pekar ut vissa organisationer och ideologier utan inbegriper en mångfald av organisationer och samhällsvisioner. Det gör civilsamhället mer oöppbart och mångtydigt än folkrörelserna. I denna debatt rådde därför oenighet om vad begreppet egentligen inbegrep och vilken funktion civilsamhället borde fylla för samhället. Därmed fanns det en möjlighet att diskutera vad man egentligen avser med *samhället* och problematisera den svenska modellen.¹²¹ I dag tycks dock civilsamhällesbegreppet ha förlorat den politiska kraft det en gång hade. I stället för att framstå som en förvirrande och ibland provocerande mångfald av organisationer, som får människor att samtala om vilket samhälle de vill leva i, fogas civilsamhället, eller i alla fall vissa av dess organisationer, in i förnuftiga samverkansformer så att civilsamhället kan bidra med välfärd, demokrati och integration. Frågan är hur detta gick till.

Från civilsamhälle till ideell sektor

Vi påpekade tidigare att även forskarna bidrar till berättelsen om det svenska civilsamhället. Vi bör akta oss för att tillskriva dem alltför stor betydelse, men hur civilsamhällesforskningen utvecklats är ett sätt att illustrera civilsamhällets öden och äventyr de senaste decennierna.

Den svenska forskarvärlden visade en viss skepsis till civilsamhällesbegreppet när det dök upp i den svenska debatten. Forskarnas misstänksamhet kom sig inte minst av oviljan att befatta sig med ett begrepp som var normativt och politiskt laddat. Många forskare ville varken överge forskarrollens distanserade hållning eller associeras med någon viss politisk ideologi. Samtidigt erbjöd inte det etablerade folkrörelsebegreppet något riktigt bra alternativ eftersom det inskränker sig till vissa bestämda organisationer och idékomplex. De som ville gå vidare och studera organisationer utanför folkrörelserna var tvungna att finna ett vidare begrepp eller finna sig i att folkrörelserna var den norm som de måste förhålla sig till. Dessutom var folkrörelserna begreppsligt inskrivna i en viss idé om det svenska samhället och var därför inte heller politiskt oskyldiga.

I det dilemma som uppstod i valet mellan civilsamhälle och folkrörelse erbjöd begreppet den *ideella sektorn* andra möjligheter. Med idén om en avgränsad sektor av samhället, som kan studeras på samma sätt som andra samhällssektorer, var det möjligt att närma sig de ideella organisationerna och det ideella arbetet med en mer förutsättningslös upptäckarlusta. Forskarna ville helt enkelt utforska det rika och i stora stycken utforskade sociala landskap som utbredda sig när folkrörelserna fick träda åt sidan. Genom att ta sin ansats i den ideella sektorn kunde forskarna gå vidare utan att riskera att fastna i civilsamhällesbegreppets politiska diskussioner. De behövde inte ta hänsyn till om de ideella organisationerna hörde till någon särskild rörelse, om de hade någon viss organisatorisk form eller om de ens var moraliskt acceptabla. Forskarna

kunde också mer förutsättningslöst studera människors ideella engagemang. Därmed kom ideellt engagemang inte bara att omfatta traditionella föreningsinsatser som att sitta i styrelser eller ägna sig åt utbildning. I befolkningsstudierna inkluderades allt det människor gör frivilligt för andra utan att få betalt. Denna vidgade och mer förutsättningslösa ansats var naturligtvis nödvändig, och den ledde till nya viktiga kunskaper och insikter om det svenska samhället. Eftersom forskningen inte försvar sig åt någon särskild normativ idé om samhället, växte föreningssverige, och det visade sig att det rymde långt mer än de folkrörelser många av oss växt upp med. Men hur nödvändig denna kartläggning av den svenska ideella sektorn än var, var den något annat än det politiska samtal som följde på civilsamhällesbegreppets inträde i Sverige.

Vad forskarna upptäckte

Johan von Essen och Lars Svedberg tar i sitt kapitel fasta på två centrala teman i utforskandet av den svenska ideella sektorn. Sammantaget ger lärdomarna om de ideella organisationerna och det ideella engagemanget en vidsträckt och komplex bild av det svenska civilsamhället.

De ideella organisationernas ekonomiska omsättning och antalet anställda inom sektorn har ökat sedan början av 1990-talet. Ett mått på det svenska civilsamhällets storlek är att 2002 utgjorde de ideella organisationernas samlade ekonomi mer än fem procent av den svenska bruttonationalprodukten. Den ekonomiska tillväxten inom det svenska civilsamhället mellan 1992 och 2002 fördelades dock inte lika utan organisationer och verksamheter med inriktning mot *Social omsorg* samt *Kultur och rekreation* ökade mest. Dessutom har de statliga bidragen alltmer kommit att inriktas på de verksamheter som de ideella organisationerna bedriver. Sammantaget skulle dessa två tendenser tyda på att det finns ideella organisationer som i högre grad än tidigare blivit tjänstproducerande.

De forskare som följde de ideella organisationernas utveckling pekade därför på att det svenska civilsamhällets traditionella tyngdpunkt på *röst* har förskjutits mot en starkare betoning av *service*. Uttrycket *från röst till service* visar på en förändring. Samtidigt är det en av de starka berättelser som formar människors samtal om och bilder av det svenska civilsamhället. Med tanke på det starka genomslag som uttrycket fått kan det skymma civilsamhällets komplexitet. Var går egentligen gränsen mellan röst och service? Sker tyngdpunktsförskjutningen mot service verkligen på bekostnad av röstfunktionen? Sträcker sig denna utveckling även utanför de stora ideella organisationerna? Och i hur stor omfattning påverkar de statliga bidragens inriktning de ideella organisationernas sätt att agera? Dessa frågor pekar fram mot nya och angelägna forskningsinsatser.

Relationerna till stat, landsting och kommun är naturligtvis fortfarande viktiga för civilsamhället, inte minst i kraft av de statliga bidragen och uppdrag från den offentliga sektorn. Samtidigt tycks civilsamhället närma sig näringslivet eftersom ideella organisationer tar till sig modeller för organisering och ledning från företagsvärlden. Det skulle i så fall betyda att de traditionellt starka banden mellan det svenska civilsamhället och staten, som Susanne Wallman Lundåsen och Lars Trägårdh beskriver, i viss mån utmanas eller kompletteras av relationer med näringslivet. Det var därför naturligt att uppföljningen av *Johns Hopkins-projektet* fick titeln *Från nationalstat till näringsliv*.²¹²² När rapporten skrevs, var det för tidigt att entydigt slå fast denna utveckling, vilket titelns frågetecken signalerar. Senare studier har dock bekräftat denna utveckling genom att peka på hur en del av de större ideella organisationerna förpackar medlemskapet för att konkurrera på en medlemsmarknad och hur ledningsideal hämtade från företagsvärlden i form av en så kallad *managerialism* påverkar ideella organisationer.¹²³

Det är viktigt att peka på att intresset för att närma sig näringslivet också finns hos civilsamhällets organisationer. Här spelar de paraplyorganisationer, som företräder andra organisationer inom civilsamhället, en inte oviktig roll. FORUM Idéburna organisationer med social inriktning, Famna och Ideell Arena är sådana organisationer, och de bedriver utbildningar för andra organisationer. Dessa utbildningar ägnas bland annat affärsmannaskap, ledningsmodeller och strategiska frågor. Här agerar konsulter som rör sig inom civilsamhället, akademien och näringslivet och som därför bär med sig metaforer och modeller från flera sammanhang, bland annat företagsvärlden.

Det är dock lätt att stirra sig blind på den utveckling vi tecknat och tro att de organisationer som är så stora att de syns som arbetsgivare och bokföringsskyldiga utgör hela det svenska civilsamhället. Så är det inte. Även försiktiga beräkningar tyder på att de flesta ideella organisationer inte syns när vi studerar förändringar i form av ekonomisk omsättning eller i antalet anställda. Vi vet inte hur och om de ideella organisationer som är för små och lokala för att synas i övergripande beskrivningar också förändras. Trots att Susanne Wallman Lundåsen pekar på att även vissa mindre organisationer professionaliseras, kan man anta att de generellt inte är lika mottagliga för näringslivets ledningssystem och lika formade av de statliga bidragens inriktning mot verksamheter. Rörelsen mot tjänsteproduktion och närmandet till näringslivet omfattar i så fall inte hela det svenska civilsamhället lika mycket. Samtidigt är små och lokala organisationer mer utelämnade till tjänstemän och förtroendevalda i de kommuner där de verkar. Utan avlönad och utbildad personal, som kan påverka, bygga nätverk och fylla i ansökningar, är ideella organisationer mer beroende av de förtroendevaldas politiska vilja och tjänstemännens kunskap. Susanne Wallman Lundåsen visar i sin text på den politiska roll som civilsamhällets organisationer kan spela i kommunerna. I kontrast till de breda kartläggningar av det svenska

civilsamhället vi återgivit här är det dock uppenbart att vi vet tämligen lite om hur små och lokala ideella organisationer, kommunorganisationer och det lokala näringslivet förhåller sig till varandra.

Lokala studier visar att det är svårt för mindre, ideella organisationer att ha både kompetens att påverka politiken och lyhördhet för medlemmarnas behov. Man kan därför fråga sig om det är ett problem eller en möjlighet för de små och lokala organisationerna att de inte är lika synliga som de större organisationerna. Att små och lokala organisationerna inte syns är naturligtvis ett problem om det leder till en skev bild av det svenska civilsamhället. Om de stora ideella organisationerna blir normerande, finns det dessutom en risk att bidrag och juridiskt ramverk ensidigt anpassas för de större organisationerna. Å andra sidan exponeras inte de mindre organisationerna lika mycket för de förväntningar och ideal som har en tendens att forma organisationer. Utanför forskningens och politikens sökarljus och utan resurser att köpa in populära organisationskonsulter är det kanske lättare att existera på sina egna villkor.

Civilsamhällets ekonomiska omfattning har alltså växt. Samtidigt har andelen av den svenska befolkningen som arbetar ideellt hållit sig konstant, men den genomsnittliga tiden som människor arbetar ideellt har däremot ökat. Omräknat i heltidsårsarbeten har det ideella arbetet ökat sedan 1992. Det skulle kunna tyda på en viss professionalisering av civilsamhället, men detta motsägs av att det ideella arbetets omfattning har ökat mer än antalet arbetade timmar av anställd personal. Det skulle också kunna betyda att den andel av befolkningen som arbetar ideellt blir ”mer ideell” än den andel som inte arbetar ideellt. Detta är dock svårt att belägga eftersom vi inte känner till omsättningen av ideellt engagerade över perioden. Att de ideella organisationernas ekonomiska omsättning och det ideella arbetets storlek ökar samtidigt som andelen av befolkningen som arbetar ideellt är konstant leder till nya angelägna frågor om det svenska ideella arbetet.

Eftersom det ideella arbetet inte minskar, finns det inte fog för den pessimistiska synen att den tilltagande individualiseringen leder till att det medborgerliga engagemanget minskar. Resultaten visar att det inte finns någon motsättning mellan individualisering och ideellt arbete. Tvärtom kan människor använda sitt ideella arbete för att gestalta sin individualitet i handling. Mer överraskande är dock att de allra flesta som arbetar ideellt fortfarande också är medlemmar i den organisation där de är aktiva. I det aktiva medlemskapet som modell för medborgerligt engagemang tycks den svenska folkrörelsemodellen fortfarande stå stark.

Inte minst från politiskt håll finns det förhoppningar om att civilsamhället skall utjämna resursskillnader och att det skall integrera dem som inte är förankrade i det svenska samhället. Om vi studerar vad som utmärker dem som arbetar ideellt tycks dessa förhoppningar vara svåra att infria. De som arbetar ideellt är främst personer som har tillgång till sociala arenor och vars föräldrar också varit ideellt engagerade. Det betyder att de grupper som har tillgång till kulturella och socioekonomiska resurser är överrepresenterade bland dem som arbetar ideellt. Omvänt är den fjärdedel av befolkningen som aldrig har arbetat ideellt resursfattigare, både kulturellt och socioekonomiskt. De som arbetar ideellt är också mer aktiva i nätverk och utför oftare informella insatser, vilket är ett uttryck för vad forskarna kallat ett kumulativt medborgarskap.¹²⁴ De som inte arbetar ideellt är omvänt mindre aktiva i nätverk och gör i mindre omfattning informella insatser, vilket är ett uttryck för ett eroderat medborgarskap. Dessa mönster stärker inte förhoppningarna att det ideella arbetet förmår utjämna resursskillnader och integrera människor i det svenska samhället. Lite cyniskt skulle man kunna tänka sig att den fjärdedel som aldrig arbetat ideellt behövs för att de som arbetar ideellt skall ha några att engagera sig i. Det hindrar givetvis inte att ideella organisationer kan vara viktiga för att stödja

dem som är mer resurssvaga och inkludera dem som har svårt att få fäste i det svenska samhället.

Det är sannerligen inte forskarna som avpolitiserat civilsamhällesbegreppet och gjort det till en sektor som kan utforskas och kartläggas. Men förflyttningen av samtalet från civilsamhället som en politisk konfliktarena under 1990-talet till intresset för hur civilsamhället kan bidra till välfärd, bistånd, integration och folkhälsa illustreras och har kanske underlättats av forskarnas arbete. För att kolonisera ett okänt område måste det ju först upptäckas och kartläggas.

Civilsamhällets politiska återkomst?

I slutet av 2009 lanserade den dåvarande borgerliga regeringen en ny politik för det civila samhället.¹²⁵ Det finns inte utrymme att här i detalj diskutera detta politiska initiativ, men två teman förtjänar uppmärksamhet. Det som tidigare kallats för folkrörelsepolitik fick för det första ett nytt namn och kallas i propositionen för en politik för det civila samhället. Namnbytet är dock mer än nytt vin i gamla läglar. Genom att byta begrepp ville man vidga samtalet till att omfatta mer än enbart folkrörelsernas organisationer. Dessutom anpassade regeringen det politiska språkbruket till den svenska och internationella forskningen. För det andra kretsar denna nya inriktning kring vilka relationer mellan det offentliga och civilsamhället som bäst leder till välfärdförstärkningar, integration, innovationer och en vital demokrati. Att civilsamhället är en arena som rymmer en förvirrande mångfald organisationer och ideologier och att själva begreppet ger upphov till ett politiskt samtal om samhället och medborgarskapet hamnar därmed i bakgrunden.

Den socialdemokratiska riksdagsmannen Leif Pagrotsky reagerade tidigt under 2010 i en motion på alliansens politik för det civila samhället.¹²⁶ Naturligtvis var han kritisk – det är man i opposition. Mer intressant var att han kritiserade bruket av begreppet civilsamhälle.

Med en hänvisning till den nyligen antagna språklag, som syftar till att värna det svenska språket, menar Pagrotsky att man bör undvika begreppet civilsamhälle eftersom det har en besvärande otydlighet. Med tanke på att begreppet har diskuterats och använts av samhällsdebattörer från både den politiska högern och vänstern sedan det tidiga 1990-talet är det överraskande att Pagrotsky menar att begreppet är främmande. Samtidigt tyder motionen på att civilsamhällesbegreppet inte har tappat sitt politiska innehåll och att det fortfarande finns något att vara oense om. I så fall låter sig inte den förvirrande mångfalden av organisationer som utgör civilsamhället reduceras till något som skall passa in i en samhällsmodell, vare sig vi ser dem som demokratiskolor eller välfärdsproducenter.

Författarna

Författarna till denna skrift arbetar vid Enheten för forskning om det civila samhället vid Ersta Sköndal Bräcke högskola.

Senior professor *Lars Svedberg* är grundare av Avdelningen för forskning om det civila samhället vid Ersta Sköndal Bräcke högskola. Han var avdelningens föreståndare 1992–2015. Lars Svedbergs forskning handlar dels om civilsamhället och dess sociala dimensioner och dels om grupper med marginella positioner. Han har tillsammans med Johan von Essen skrivit kapitlet om det samtida svenska civilsamhället.

Professor *Lars Trägårdh* doktorerade 1993 i historia vid UC Berkeley med en avhandling om folkbegreppet i Sverige och Tyskland. Mellan 1994 och 2003 tjänstgjorde han vid Barnard College, Columbia University och numera är han knuten till Ersta Sköndal Bräcke högskola där han forskar om civilsamhällesbegreppets idéhistoria, social tillit och individuella rättigheter. Lars har skrivit det första kapitlet som behandlar det svenska civilsamhällets historia.

Docent *Susanne Wallman Lundåsen* är statsvetare och är verksam som forskare vid Ersta Sköndal Bräcke högskola. Hennes forskning handlar om föreningslivets roll i svenska kommuner. Hon har skrivit ett kapitel om civilsamhället och politisk påverkan.

Docent *Johan von Essen* disputerade 2008 vid Teologiska institutet, Uppsala universitet, på en avhandling om det ideella arbetets betydelse. Förutom medborgerligt engagemang har han arbetat med civilsamhällesbegreppets idéhistoria och dess politiska betydelse. Johan är bokens redaktör och skrivit inledning och avslutning förutom det kapitel han skrivit tillsammans med Lars Svedberg om det samtida svenska civilsamhället.

Noter

- 1 För denna debatt se, Antman 1993, Svedberg 1996 och Trägårdh 1999.
- 2 Taylor 1990.
- 3 Se till exempel Linder 1988.
- 4 Se till exempel Bengtsson 1999.
- 5 Amnå 1995, Wijkström 2001.
- 6 Pettersson 2006.
- 7 Trägårdh 1999.
- 8 Se till exempel Wijkström & Malmberg 2005 som i sin tur hänvisar till Lars-Erik Olsson som använde formuleringen under ett föredrag vid Sköndalsinstitutet i början av 2000-talet.
- 9 Jansson 1985, s. 238.
- 10 Lundkvist 1977. Visserligen räknades även frikyrkorörelsen in bland de stora folkrörelserna, men i praktiken blev den aldrig föremål för samma grad av uppmärksamhet från de ofta sekulära forskarna. För en noggrann inventering av svensk forskning om folkrörelser, se Jan Larssons genomgång i Vetenskapsrådet 2003.
- 11 Om frågan om välgörenhet, individens oberoende och alliansen mellan stat och individ, se Berggren och Trägårdh 2006.
- 12 Heckscher 1946, s. 255.
- 13 Rothstein 1992.
- 14 Johansson 1952, s. 244.

- 15 Trägårdh 2007.
- 16 Isling 1978, s. 13.
- 17 För FNL-rörelsen, se Salomon 1996.
- 18 För R-förbunden, se Adamson m.fl. 2004.
- 19 Bengtsson 2004, s. 56.
- 20 Burenstam-Linder 1983.
- 21 I Linder 1988.
- 22 Linder 1988.
- 23 Linder 1988.
- 24 Arvidsson, Berntson m.fl. 1990.
- 25 Zetterberg 1993.
- 26 Se Antman 1993.
- 27 Zetterberg 1993.
- 28 Marcusdotter 1994, s. 41.
- 29 Eneroth & Olsson 1993.
- 30 Eneroth & Olsson 1993.
- 31 Regeringskansliet 1999, s. 10.
- 32 Meeuwisse 1999, s. 13.
- 33 Amnå 2005, s. 20.
- 34 Blennberger 1993.
- 35 Maktutredningen 1990, Pettersson Westholm & Blomberg 1989.
- 36 Lundström 2004, s. 7–8.
- 37 Lundström & Wijkström 1995, Lundström & Wijkström 1997, Wijkström & Lundström 2002.
- 38 Trägårdh och Vamstad 2009.
- 39 Pagrotsky m.fl. 2009, s. 6.
- 40 Lundström & Wijkström 1997.
- 41 Wijkström & Lundström 2002.
- 42 Wijkström & Einarsson 2006.
- 43 Jeppsson Grassman 1993.
- 44 Jeppsson Grassman & Svedberg 1999; Olsson, Svedberg & Jeppsson Grassman 2005; Svedberg, Jegermalm & von Essen 2010.
- 45 Gaskin & Davis Smith 1995.
- 46 Johansson 2005.
- 47 SOU 1987:33, s. 21.
- 48 Wijkström, Magnusson & Melander 1995.
- 49 Lundström & Wijkström 1997.
- 50 Wijkström & Lundström 2002, s. 180; Wijkström & Einarsson 2006, s. 98; Svedberg, Jegermalm & von Essen 2010, s. 10.
- 51 Wijkström & Einarsson 2006, s. 98.
- 52 Hemström 2007.
- 53 Wijkström & Lundström 2002, s. 82.
- 54 Wijkström & Lundström 2002, s. 23f.
- 55 Lundström & Wijkström 1997, s. 1.
- 56 Se Salomon & Sokolowski 2003 för liknande resultat.
- 57 Wijkström & Lundström 2002, s. 166.
- 58 Wijkström & Einarsson 2006, s. 57.
- 59 Svedberg, Jegermalm & von Essen 2010, s. 17.
- 60 Wijkström & Einarsson 2006, s. 58.
- 61 Wijkström & Lundström 2002, s. 161 och Wijkström & Einarsson 2006, s. 61.
- 62 Wijkström & Lundström 2002, s. 104ff.
- 63 Svedberg & Olsson 2010.
- 64 Norberg 2004.
- 65 Wijkström & Einarsson 2006, s. 47.
- 66 Wijkström & Einarsson 2006, s. 59.
- 67 Wijkström & Lundström 2002, s. 167.
- 68 Wijkström & Lundström 2002, s. 171.
- 69 Johansson 2005, s. 52.
- 70 Statskontoret 2004:17.
- 71 Se också Wijkström, Einarsson & Larsson 2004.
- 72 von Essen & Åberg 2009, s. 113ff.
- 73 Se också Effektivitetsrevisionen RRV 1999:4, s. 97ff.
- 74 För utvärdering av det statliga stödet till idrotten, se SOU 2008:59, s. 234ff. För utvärdering av det statliga stödet till folkbildningen, se Effektivitetsrevisionen RRV 1999:44.

- 75 Lundström & Wijkström 1995.
- 76 Wijkström & Lundström 2002, s. 23.
- 77 Wijkström & Lundström 2002, s. 23.
- 78 Wijkström & Einarsson 2006, s. 65.
- 79 Wijkström & Einarsson 2006, s. 62.
- 80 Wijkström & Lundström 2002, s. 83.
- 81 Hvenmark 2008, s. 44.
- 82 von Essen & Åberg 2009, s. 32.
- 83 von Essen & Åberg 2009, s. 109ff.
- 84 Jeppsson Grassman 1993; Jeppsson Grassman & Svedberg 1996; Jeppsson Grassman & Svedberg 2007.
- 85 Svedberg, Jegermalm & von Essen 2010; SCB, Undersökningarna av levnadsförhållanden 2008.
- 86 Peterson m.fl. 1999; Peterson 2000; Vogel m.fl. 2003.
- 87 Sommestad 1995; Stark & Hamrén 2000.
- 88 Svedberg, Jegermalm & von Essen 2010.
- 89 Vogel m.fl. 2003.
- 90 Lorentzen 2001; Jeppsson Grassman & Svedberg 2007.
- 91 Busch Zetterberg 1996.
- 92 SCB, Undersökningarna av levnadsförhållanden 2008.
- 93 Gaskin & Davis Smith 1995; Jeppsson Grassman & Svedberg 1999; Olsson, Svedberg & Jeppsson Grassman 2005; Svedberg, Jegermalm & von Essen 2010.
- 94 Jeppsson Grassman & Svedberg 1996; 2007.
- 95 Habermann 2001; Blennberger, Habermann & Jeppsson Grassman 2004.
- 96 Von Essen 2008; Jeppsson Grassman 1997.
- 97 Olsson, 2007.
- 98 Naurin, 2001
- 99 Larsson, 2008 krux med teckenstorlek – xcix
- 100 Larsson, 2008
- 101 Lewin, 1992 krux med teckenstorlek
- 102 Feltenius, 2004,
- 103 Söderholm Werkö, 2008 krux med teckenstorlek
- 104 Hedlund & Montin, 2009
- 105 Boström, 2001
- 106 Jonsson, 2005
- 107 Nilsson, 2007 krux med teckenstorlek
- 108 Aronsson, 1999 krux med teckenstorlek
- 109 Bäck, Offerdal, & Aars, 2005 krux med teckenstorlek
- 110 Ideologiskt laddad i den gängse betydelsen av traditionella politiska ideologier som liberalism, konservatism och socialism.
- 111 Jämför med Aronsson, 1999.
- 112 Wohlgemuth, 2006
- 113 Johansson m.fl., 2007 krux med tecken storlek
- 114 Lindberg, 2005; Nilsson, 2007
- 115 Ek, 2006
- 116 ”Etniska, språkliga och religiösa minoriteters möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv bör främjas” (lag 2002:903).
- 117 En politik för det civila samhället. Regeringens proposition 2009/10:55.
- 118 Så till exempel Arvidsson & Berntson m.fl. 1990; Arvidsson, Berntson & Dencik 1994; Eneroth & Olsson 1993.
- 119 Antman 1993, s. 244f.
- 120 Se Svedberg 1996 för olika positioner i diskussioner om civilsamhällets roll för välfärden.
- 121 Thorgren 1993, s. 11.
- 122 Wijkström & Einarsson 2006.
- 123 Hvenmark 2008.
- 124 Svedberg, Jegermalm & von Essen 2010.
- 125 En politik för det civila samhället. Regeringens proposition 2009/10:55.
- 126 Pagrotsky m.fl. 2009.

Litteratur

- Adamson, Monica; Grip, Lars; Modig, Cecilia & Nestius, Hans (red). (2004) *När botten stack upp: Om de utslagnas kamp för frihet och människovärde*. Uppsala: Gidlunds.
- Amnå, Erik (1995) Det mångtydiga mellanrummet. Några utländska forskningsimpulser. I Erik Amnå (red.) *Medmännisklighet att hyra. Åtta forskare om ideell verksamhet*. Örebro: Libris.
- Amnå, Erik (2005) *Civilsamhället: Några forskningsfrågor*. Stockholm: Gidlunds.
- Antman, Peter, (red.) (1993) *Systemskifte. Fyra folkhemsdebatter*. Stockholm: Carlssons.
- Aronsson, Peter (1999) ”Lokala medborgarskap – det dolda kulturarvet”, i Amnå, Erik (red), *Demokrati och medborgarskap*, SOU 1999:77. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- Arvidsson, Håkan; Berntson, Lennart et al. (1990), *Det civila samhället*. Stockholm: Timbro.
- Arvidsson, Håkan; Berntson, Lennart & Dencik, Lars (1994) *Modernisering och välfärd*. Stockholm: City University Press.
- Bengtsson, Jesper (2004) *Det måttfulla upproret*. Stockholm: Norstedts.

- Bengtsson, Håkan A. (1999) Demokratins ideal och det civila samhället. I SOU 1999:112 *Civilsamhället som demokratins arena*. Stockholm: Fakta Info Direkt.
- Berggren, Henrik & Trägårdh, Lars (2006) Är svensken människa? Oberoende och gemenskap i det moderna Sverige. Stockholm: Norstedts.
- Blennberger, Erik (1993) Begrepp och modeller. I SOU 1993:82, *Frivilligt socialt arbete. Kartläggning och kunskapsöversikt*. Stockholm: Fritzes.
- Blennberger, Erik; Habermann, Ulla & Jeppsson Grassman, Eva (2004) *Genus och civilt samhälle*. Sköndalsinstitutets skriftserie nr.23. Ersta Sköndal Högskola.
- Boström, Magnus (2001) *Miljörelsens mångfald*. Lund: Arkiv förlag.
- Busch Zetterberg, Karin (1996). *Det civila samhället i socialstaten* Socialstatsprojektet 1996:2, Stockholm: City University Press.
- Burenstam-Linder, Staffan (1983) *Den hjärtlösa välfärdsstaten*. Stockholm: Timbro.
- Bäck, Henry; Offerdal, Audun & Aars, Jacob (2005) "Partikommunens uppgång och fall". I Demker, M & Svåsand, L (red), *Partiernas århundrade. Fempartimodellens uppgång och fall i Norge och Sverige*. Stockholm: Santérus.
- Ek, Arne (2006) *Att konstruera en uppslutning kring den enda vägen: om folkrörelsers modernisering i skuggan av det östeuropeiska systemskiftet*. Huddinge, Södertörn dissertations 8, Södertörn högskola.
- Eneroth, Tomas & Olsson, Jan (1993) *Egenmakt och social ekonomi*. Stockholm: SSU och KOOP.
- von Essen, Johan (2008) *Om det ideella arbetets betydelse – en studie om människors livsåskådningar* (Diss.). Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala Studies in Faith and Ideologies 18. Uppsala: Uppsala Universitet
- von Essen, Johan & Åberg, Pelle (2009) *Folkrörelseanknytningar och marknadsrelationer. Studieförbunden och deras grundarorganisationer, medlemsorganisationer och samverkansorganisationer*. Folkbildningsrådet utvärderar no 3, 2009. Stockholm: Folkbildningsrådet.
- Feltenius, David (2004) *En pluralistisk maktordning? om pensionärsorganisationernas politiska inflytande*. Umeå, Statsvetenskapliga institutionens skriftserie 2004:5, Umeå universitet.
- Gaskin, Katharine & Davis Smith, Justin (1995) *A New Civic Europe? A Study of the Extent and Role of Volunteering*. London: Volunteer Center UK.
- Habermann, Ulla (2001) *En postmoderne helgen? Om motiver til frivillighed*. (Diss.) Lund: Socialhögskolan, Lunds Universitet.
- Heckscher, Gunnar (1946) *Staten och organisationerna*. Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag.
- Hedlund, Gun & Montin, Stig (2009) *Governance på svenska*. Stockholm: Santérus.
- Hemström, Carl (2007) *Organisationernas rättsliga ställning. Om ekonomiska och ideella föreningar*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Huntford, Roland (1971) *The New Totalitarians*. New York: Stein and Day.
- Hvenmark, Johan (2008) *Reconsidering Membership: a study of Individual Members' Formal Affiliation with Democratically Governed Federations*. Stockholm: Ekonomiska Forskningsinstitutet, Handelshögskolan i Stockholm.
- Isling, Åke (1978) *Folkrörelserna i ny roll?* Stockholm: Sober.
- Jansson, Torkel (1985) *Adertonhundratalets associationer*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

- Jeppsson Grassman, Eva (1993) Frivilliga insatser i Sverige – en befolkningsstudie. I SOU 1993:82 *Frivilligt socialt arbete – Kartläggning och kunskapsöversikt*. Stockholm: Fritzes.
- Jeppsson Grassman, Eva (1997) *För andra och för mig. Det frivilliga arbetets innebörder*. Sköndalsinstitutets skriftserie, nr.8. Ersta Sköndal högskola.
- Jeppsson Grassman, Eva & Svedberg, Lars (1995) "Frivilligt socialt arbete i Sverige – både mer och mindre". I: Erik Amnå, red., *Medmänsklighet att hyra? Åtta forskare om ideell verksamhet*. Örebro: Libris.
- Jeppsson Grassman, Eva & Svedberg, Lars (1996) 'Voluntary Action in a Scandinavian Social Welfare Context: The Case of Sweden', I *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 25, 415-427.
- Jeppsson Grassman, Eva & Svedberg, Lars (1999) Medborgarskapets gestaltningar. Insatser i och utanför föreningslivet. I Erik Amnå (red.) SOU 1999:84 *Civilsamhället*. Stockholm: Fakta Info Direkt.
- Jeppsson Grassman, Eva & Lars Svedberg (2007) Civic Participation in a Scandinavian Welfare State: Patterns on Contemporary Sweden. I Lars Trägårdh (red.) *State and Civil Society in Northern Europe. The Swedish Model Reconsidered*. New York: Berghahn Books.
- Johansson, Hilding (1952) *Folkrörelserna och det demokratiska stats-skicket i Sverige*. Lund: Gleerup.
- Johansson, Folke m.fl. (2007) *"Kommunstorlek och demokrati"*. Stockholm: Rapport Sveriges kommuner och landsting i samarbete med CEFOS.
- Johansson, Staffan (2005) *Ideella mål med offentliga medel. Förändrade förutsättningar för ideell välfärd*. Stockholm: Sober förlag.
- Jonsson, Gun (2005) *Tanter och representanter: dilemman i frivilliga organisationer – en fråga om oligarki eller demokrati?* Umeå: Akademiska avhandlingar vid Sociologiska institutionen, Umeå universitet.
- Larsson, Jan (2008) *Folkhemmet och det europeiska huset: svensk välfärdsstat i omvandling*. Stockholm: Hjalmarsson & Högberg.
- Lewin, Leif (1992) *Samhället och de organiserade intressena*. Stockholm: Norstedts
- Lindberg, Elisabet (2005) *Vad kan medborgarna göra?* Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Linder, P.J. Anders (1988) *Demokratins små plattformar*. Stockholm: Timbro.
- Lorentzen, Håkon (2001) Frivillighet i förändring. Om förhållendet mellan sivile felleskap og moderniteten. I Henriksen L S & Ibsen B. *Frivillighedens utfordringer – nordisk forskning om frivilligt arbejde og frivillige organisationer*. Odense: Odense universitetsforlag.
- Lundkvist, Sven (1977) *Folkrörelserna i svensk historia 1850-1920*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Lundström, Tommy (2004) *Teorier om frivilligt socialt arbete: en diskussion om forskningens läge och organisationernas framtid*. Stockholm: Sköndalsinstitutets skriftserie 22.
- Lundström, Tommy & Filip Wijkström (1995) *Från röst till service. Den svenska ideella sektorn i förändring*. Stockholm: Sköndalsinstitutet.
- Lundström, Tommy & Filip Wijkström (1997) *The Nonprofit Sector in Sweden*. Johns Hopkins Nonprofit Series 11. Manchester & New York: Manchester University Press.
- Maktutredningen (1990) *Demokrati och makt i Sverige: Maktutredningens huvudrapport*. SOU 1990: 44. Stockholm: Statens offentliga utredningar.

- Marcusdotter, Eva (1994) "Låt inte Timbro stjäla fler vänsterprojekt" i *Broderskap*, nr 94-41.
- Meeuwisse, Anna (1999) *Debatten om välfärdsstaten och det civila samhället*. Stockholm: Sköndalsinstitutets arbetsrapportserie 11.
- Micheletti, Michele (1994) *Det civila samhället och staten*. Stockholm: Fritzes.
- Naurin, Daniel (2001) "*Lobbyism, korporatism eller den stängda dörrens politik? Institutionella reformer för och mot organiserade intressen*". Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.
- Nilsson, Tom (2007) *Till vilken nytta? Om det lokala politiska deltagandets karaktär, komplexitet och konsekvenser*. Lund: Lund Political Studies 139, Lunds universitet.
- Norberg, Johan R, (2004) *Idrottens väg till folkhemmet. Studier i statlig idrottspolitik 1913-1970* (Diss.). Stockholm: SISUS Idrottsböcker.
- Olsson, Lars-Erik (2007) *Den ofrånkomliga möjlighetsstrukturen. En studie av frivilligt arbete inom idrotten*. Stockholm: Riks-idrottsförbundet.
- Olsson, Lars-Erik; Svedberg, Lars & Jeppsson Grassman, Eva (2005) *Medborgarnas insatser och engagemang i civilsamhället – några grundläggande uppgifter från en ny befolkningsstudie*. Stockholm: Justitiedepartementet.
- Pagrotsky, Leif m.fl (2009) *Motion till riksdagen 2009/10:Kr5*. Stockholm: Riksdagen
- Petersson, Olof (1999) *Uttåget ur det gemensamma*. I C. Nergårdh & G. Holmberg (red.) *Leve demokratin!* Stockholm: Ordfront
- Petersson, Olof (2000) *Det finns anledning till oro*. Svenska Dagbladet.
- Petersson, Olof; Westholm, Anders & Blomberg, Göran (1989) *Medborgarnas Makt*. Stockholm: Carlssons.
- Pettersson, Göran (2006) *Det ideella engagemanget – att lita på. Samhället är större än staten. En skrift om det ideella engagemangets roll i välfärden och demokratin*. Stockholm: Forum för Frivilligt Socialt Arbete.
- Proposition 2009/10:55 En politik för det civila samhället. Stockholm.
- Regeringskansliet (1999) "*Social ekonomi: en tredje sektor för välfärd, demokrati och tillväxt*". Rapport från en arbetsgrupp. Stockholm: Kulturdepartementet.
- Riksrevisionsverket (1999) *Effektivitetsrevisionen RRV 1999:44. Folkbildning. Styrning och kontroll*. Stockholm: Riksrevisionsverket.
- Rothstein, Bo (1992) *Den korporativa staten*. Stockholm: Norstedts.
- Rothstein, Bo & Lars Trägårdh (2007) "The State and Civil Society in an Historical Perspective". I: Lars Trägårdh, red. *State and Civil Society in Northern Europe: The Swedish Model Reconsidered*. New York: Berghahn Books.
- Salamon, Lester M. & Sokolowski, Wojciech (2003) *Institutional Roots of Volunteering. Towards a Macro-Structural Theory of Individual Action*. I Dekker, Paul & Loek Halman (red.) *The Values of Volunteering. Cross-Cultural Perspectives*. New York, Boston: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Salomon, Kim (1996) *Rebeller i takt med tiden: FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer*. Stockholm: Rabén.
- SCB 2008 *Undersökningarna av levnadsförhållandena*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Sommerstad, L. (1995) *En utopi för medelklassens män? I Trägårdh L. (red) Civilt samhälle kontra offentlig sektor*. Stockholm: SNS förlag.

- SOU 1987:33 *Ju mer vi är tillsammans*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- SOU 2008:59 *Föreningsfostran och tävlingsfostran. En utvärdering av statens stöd till idrotten*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- Stark, A & Hamrén R. (2000). Friviligarbetets kön. En översikt. Åjour nr 5, Svenska kommunförbundet.
- Statskontoret 2004:17 *Bidrag till ideella organisationer. Kartläggning, analys och rekommendationer*. Stockholm: Statskontoret.
- Svedberg, Lars (1996) *Frivillighet som ideologiskt slagträ och faktisk verksamhet*. I Ojämlighet från vaggan till graven – på väg in i 2/3-samhället. FKF Fakta.
- Svedberg Lars; Jegermalm, Magnus & von Essen, Johan (2010) *Svenskarnas engagemang är större än någonsin – insatser i och utanför föreningslivet*. Stockholm: Rapport till regeringskansliet.
- Svedberg, Lars & Olsson, Lars-Erik (2010) Voluntary Organisations and Welfare Provision in Sweden – Voice and Social Service. I Ewers, Adalbert & Zimmer Anette (red) *Third Society Organizations Facing Turbulent Environments: Sports, Culture and Social Services in Germany, Italy, U.K., Poland, and Sweden*. Bremen: Nomos Verlag.
- Söderholm Werkö, Sophie (2008) *Patient patients? Achieving Patient Empowerment through active participation, increased knowledge and organisation*. Stockholm: School of Business Administration, Stockholm University.
- Taylor, Charles (1990) "Invoking Civil Society" Working paper, Center for Psychological Studies. Chicago
- Thorgren, Gunilla (1993) Inledning. I Peter Antman (red.) *Systemskifte*. Stockholm: Carlssons.
- Thörnberg, E.H. (1943) *Folkrörelser och samhällsliv i Sverige*. Stockholm: Bonniers.
- Trägårdh, Lars (1999) Det civila samhället som analytiskt begrepp och politisk slogan. I Erik Amnå (red.) SOU 1999:8 *Civilsamhället*. Stockholm: Fritzes.
- Trägårdh, Lars (2007) "Democratic Governance and the Creation of Social Capital in Sweden: The Discreet Charm of Governmental Commissions." I: Lars Trägårdh, red. *State and Civil Society in Northern Europe: The Swedish Model Reconsidered*. New York: Berghahn Books.
- Trägårdh, Lars & Vamstad, Johan (2009) *Att ge eller att beskattas: avdragsrätt för gåvor till ideell verksamhet i Sverige och andra länder*. Stockholm: Sektor3.
- Vetenskapsrådet (2003) *Svensk forskning om demokrati, offentlig förvaltning och folkrörelser*. Stockholm: Vetenskapsrådet.
- Vogel, Joachim m.fl. (2003). *Föreningslivet i Sverige*. Rapport nr 98. Stockholm Statistiska Centralbyrån.
- Wijkström, Filip (2001) Socialt kapital och civilt samhälle i Norden. I Lars Skov Henriksen & Ibsen, Bjarne (red.) *Frivillighedens utfordringer – nordisk forskning om frivilligt arbejde og frivillige organisationer*. Odense Universitetsforlag. Odense
- Wijkström, Filip & Einarsson, Torbjörn (2006) *Från nationalstat till näringsliv. Det civila samhällets organisationsliv i förändring*. Handelshögskolan i Stockholm. EFI.
- Wijkström, Filip, Einarsson, Stefan & Larsson Ola (2004) *Staten och det Civila samhället. Idétraditioner och tankemodeller i den statliga bidragsgivningen till ideella organisationer*. Stockholm: Socialstyrelsen och Handelshögskolan i Stockholm EFI.
- Wijkström, Filip & Lundström, Tommy (2002) *Den ideella sektorn: Organisationerna i det civila samhället*. Stockholm: Sober Förlag

- Wijkström, Filip, Magnusson, Ylva & Melander, Carina (1995) *"Den lokala (informella) delen av den svenska ideella sektorn"*. I proceedings of the 13th Nordic Conference on Business Studies. August 14–16. Köpenhamn: Handelshögskolan i Köpenhamn.
- Wijkström, Filip & af Malmberg, Marianne (2005) "Mening och mångfald: ledning och organisering av idéburen verksamhet". I Erik Amnå *Civilsamhället: Några forskningsfrågor*. Stockholm: Gidlunds
- Wohlgemuth, Daniel (2006) *Den responsiva demokratin? Effekter av medborgarnas delaktighet i den lokala demokratin*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala 165, Uppsala universitet.
- Zetterberg, Hans (1993) "Var tid har sina reaktionärer". I: Peter Antman, (red.), *Systemskifte*. Stockholm: Carlssons.
- Zetterberg, Hans (1995) "Civila samhället, demokratin och välfärdsstaten". I: Lars Trägårdh, red., *Civilt samhälle kontra offentlig sektor*. Stockholm: SNS.
- Zetterberg, Hans & Carl Johan Ljungberg (1997) *Vårt land – den svenska socialstaten*. Stockholm: City University Press.

Den orangea boken för nyfikna läsare

I förordet till denna den andra upplagan av *Det svenska civilsamhället – en introduktion* kan vi läsa: ”Inte kunde vi ana att denna tämligen anspråkslösa bok skulle användas av så många, både inom civilsamhället och universitet- och högskoleutbildningar. Med tiden blev det svårt att få tag i ett exemplar av den orange boken.” Nu har vi på Ideell Arena och Forum gjort den tillgänglig igen – till för dig som söker kunskap om en del av det svenska samhället som angår de allra flesta av oss.

Boken är skriven av forskare vid Ersta Sköndal Bräcke högskola på uppdrag av Ideell Arena och Forum – idéburna organisationer med social inriktning.

IDEALISTAS
FÖRLAG

ISBN: 978-91-87003-31-8

9 789187 003318